RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI
(*Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No. 39*)

AVAYAVAḤ

OF

SRI GAṄGEŚOPĀDHYĀYA

with **DĪDHITI** of Sri Raghunāthaśiromaṇi

AND

DĪDHITI - PRAKĀŚIKĀ of Sri Gadādhara - Bhaṭṭācārya

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI
1985

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN, NEW DELHI
(Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati Series No 34)

AVAYAVAḤ

OF

SRI GANGESOPADHYAYA

with **DIDHITI** of Sri Raghunāthaśiromaṇi

AND

DIDHITI - PRAKĀSIKĀ of Sri Gadādhara - Bhaṭṭācārya

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI
1985

First Edition : 1911
Second Edition : 1930
Reprinted by Offset Process : 1985

Price : *Rs.*

Published for the
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
MINISTRY OF EDUCATION
GOVERNMENT OF INDIA
NEW DELHI

By

Dr. N. S. RAMANUJA TATACHARYA
PRINCIPAL I/c
KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATI

Printed by N.R. Vijayaraghavan by Offset Process at Udhaya Printers,
Madras-600033.

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली
(केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला-संख्या ३९)

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचितः

अवयवः

श्रीरघुनाथशिरोमणि विरचितया दीधित्या
श्रीगदाधरभट्टाचार्यकृतया दीधितिप्रकाशिकया च अलंकृतम्

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपतिः
१९८५

प्रथमं प्रकाशनम् १९११

द्वितीयं प्रकाशनम् १९३०

पुनर्मुद्रणम् १९८५

शिक्षा मन्त्रालयान्तर्गत
नवदेहलीस्थ–राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कृते
तिरुपतिस्थ–केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य
प्राचार्येण डा. एन्. एस्. रामानुजताताचार्येण
प्रकाशितम्

उदयप्रिन्टर्स्, मद्रास् – ३३
इत्येतैः पुनर्मुद्रितं च

अवयवप्रकरणम्

(आमुखम्)

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे अवयवप्रकरणं वर्तते । तत्र न्यायलक्षणम्, अवयवसामान्यलक्षणम्, प्रत्येकशः अवयवानां लक्षणम्, पञ्चानामप्यवयवानामावश्यकता च मतान्तरनिरसनपूर्वकं प्रत्यपाद्यन्त । अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः इति न्यायलक्षणम्, अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् इति अवयवलक्षणं च मणावुक्तम् । दीधितिकारैस्तु उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति न्यायलक्षणम् न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्, प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वा अवयवत्वम् इत्यवयवलक्षणं च प्रोक्तम् । मणिकारीयलक्षणे अनुपपत्तयश्च प्रादर्शिषत । तथा मणौ 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा' इति सूत्रोक्तप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदेऽतिव्याप्त्यापत्त्या दूषयित्वा उद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सति उद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं प्रतिज्ञा इति प्रतिज्ञालक्षणमुक्तम् । दीधितिकारैस्तु सूत्रस्थं साध्यपदं विधेयधर्मविशिष्टधर्मिपरमिति स्वीकृत्य पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितोऽर्थ इति सूत्रस्थं लक्षणं निर्दोषतया परिष्कृतम् । मणिकारीयं लक्षणमपि परिष्कृतम् । हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा लिङ्गाविषयकलिङ्गि-

विषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा इति प्रतिज्ञायाः लक्षणान्तरे अपि मणौ प्रादर्शिषाताम् । ततः अनुमितिकारणीभूत-लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनक - हेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम्, हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा, उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा, साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा, प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविभक्ति - मद्वाक्यत्वं वा, पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा हेतुत्वमिति हेतुवाक्यलक्षणमुक्तम् ।

अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभि-मतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसंबन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरण-वाक्यस्य लक्षणम् ।

अनुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वम् उपनयस्य लक्षणम् । अनुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारण-व्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यमिति निगमनस्य लक्षणम् ।

दीधितिकारैस्तु मणिकारोक्तलक्षणेषु गौरवं भवतीत्यालोच्य लघूनि प्रतिज्ञादिलक्षणान्युक्तानि । तथाहि इतरान्वितस्वार्थ-बोधकत्वे सति स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोध-जनकत्वे सति, अन्त्यपदवत्त्वे सति स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वय-बोधाजनकान्यत्वे च सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । प्रकृतपक्षा-न्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं हेतुत्वम् । इतरान्वितस्वार्थाबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वार्थ-

विशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं वोपनयत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वमिति । अस्मिन् ग्रन्थे प्रसङ्गात् केषुचिद्वाक्येषु शाब्दबोधविचारोऽपि शिरोमणिभिः कृतः । गदाधरभट्टाचार्याश्च स्वमेधाविलसितान् परिष्कारान् तत्र तत्र आतन्वानाः विदुषां मनांसि तोषयन्ति ।

गदाधरीयसहितस्यास्यावयवग्रन्थस्य दक्षिणप्रान्ते पठनपाठनप्रचारे वर्तमानस्य काञ्चीपुर्यां सुदर्शनमुद्रणालये बहुकालात् प्राक् पृथक्तया मुद्रापितस्य दुर्लभतां गतस्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानाधिकार्यनुमत्या पुनर्मुद्रणं कृत्वा प्रकाशनेन छात्रा विद्वांसश्च नितरामुपकृता भविष्यन्तीति विश्वसिमः । अनुमतिदानेनोपकृतवद्भ्यः । संस्थानाधिकारिभ्यः, प्रथमप्रकाशकसुपुत्रेभ्यः गाधिकृष्णमाचार्येभ्यश्च आत्मनो धन्यतां निवेदयामः । उदयप्रिण्टर्स् अधिकारिभ्यश्च उपकारज्ञतामावेदयामः ।

तिरुपतिः

इति

एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीरस्तु ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

अथ तत्त्वचिन्तामणावयवग्रन्थः प्रारभ्यते ।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते । तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकवाक्यं न्यायः;

गदाधरीयम् ।

अनुमानं निरूप्य न्यायतदवयवनिरूपणं प्रतिजानीते मूले तच्चेति । तत्—निरुक्तमनुमानम् । परार्थम्— विचारदशायां मध्यस्थस्य विवादविषय साध्यनिश्चयरूपप्रयोजनसाधनम् । न्यायसाध्यमिति । न्यायप्रयोज्य मित्यर्थः । वादिप्रयुक्तन्यायजन्यशाब्दबोधेन मध्यस्थस्य अनुमितिचरम कारणलिंगपरामर्शरूपानुमानजननादिति भावः । ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्वे तु तद्विशेषणस्य परामर्शस्य न्यायाधीनत्वेन तद्विशिष्टस्य तथात्वमित्यव धेयम् । अथवा अनुमान अनुमातः । परार्थम् मध्यस्थस्य साध्यसंशय निवृत्तिरूपप्रयोजनसाधनम्, परस्य- प्रतिवादिनः, अर्थो निवृत्तिर्यस्मात्तादृश मितिवा । एतेन निरूपणप्रयोजनमुपदर्शितम्, न्यायप्रयोगद्वारा मध्यस्था नुमितेरेव न्यायज्ञानप्रयोजनत्वात् । कारणत्वं स्मरणप्रयोजकसम्बन्धकथ नेन प्रसङ्गोव:। सङ्गतिरपि दर्शिता । समस्तरूपेति । पक्षसत्त्वादिपंचरूपेत्यर्थः। उपनयेन पक्षसत्त्वस्योदाहरणेन व्याप्तिघटकसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोर्निगमनेन

अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः, किन्त्व
नुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजक
शाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः ।

च्चाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोः प्रतिपादनाल्लक्षणसमन्वयः । अत्रैवे ति । समस्तरूपोपपन्नलिंगमित्यत्रैवेत्यर्थः । अतिव्याप्तेरि ति । इदमुपलक्षणम् । उदाहरणादित्रिकस्यापि न्यायत्वापत्तिर्द्रष्टव्या । अनुमिती ति । अनुमितिचरमकारणं यो लिंगपरामर्शो व्याप्तिप्रकारेण पक्षे यल्लिंगज्ञानं तत्प्रयोजकं यच्छाब्दज्ञानं तज्जनकवाक्यमित्यर्थः ।

अत्र च प्रयोजकान्तं प्रतिज्ञादिसकलावयवजन्य महावाक्यार्थबोधस्य तावदर्थगोचरसमूहालम्बनबोधस्य वा परिचायकमात्रं न, तु परामः प्रयोजकत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकता; किन्तु तावदर्थविषयकबोधत्वेनैव, अतो धूमवान्पर्वतइत्यादिवाक्यमात्रजन्याया अपि बुद्धेरुपमापक ज्ञानादिविषया मानसपरामर्शप्रयोजकतया तत्रातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । तादृशयत्किंचिच्छाब्दबोधं प्रति यादृशयादृशधर्मप्रकारकज्ञानत्वेन शाब्दज्ञानस्य कारणता प्रत्येकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नवाक्यसमुदायत्वस्य तादृशयत्किंचिच्छाब्दबोधनिरूपिता शब्दज्ञाननिष्ठा या या कारणता तत्तदवच्छेदककोटिप्रविष्टयत्किंचित् ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वपर्यवसितस्य विवक्षितत्वात् नास्माकं न्यायैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशधर्माश्च प्रतिज्ञादीनामानुपूर्वीविशेषा एव । पर्वतो वह्निमानित्याकारकबोधे पर्वतो वह्निमान् पर्वतो वह्नवानित्याकारकादिविधानुपूर्वीप्रकारकज्ञानानामेव हेतु

प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थ विशिष्टज्ञानं जन्यते । तेन च विशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते । तेन

यत्किंचिच्छाब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्वीकनानावाक्यविषयतानामेवानुगतरूपेणैकैककारणतायामवच्छेदकत्वात् पर्वतोवह्निमानित्याद्येकैक-वाक्यव्यक्तिघटितवाक्यपञ्चकवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छेदकविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वमिति यत्किंचिज्ज्ञानीयविषयतानिवेशः । न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायत्वमादाय वाक्यान्तरघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् , तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वानिरूपकत्वेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । नचैवमपि व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्तियत्समुदायत्वं तावद्भेदकूटेन निरुक्तसमुदायत्वस्य विशेषणीयत्वात् । नचैवमपि एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ; स्वाश्रयीभूतयत्किंचित्प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वादिशून्यहेत्वादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तदन्यत्वस्य समुदायत्वे विशेषणीयत्वादितिदिक् । न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकतां सङ्गमयति प्रतिज्ञादी ति । एकवाक्यतये ति । विशेषणेतृतीया । तथाचैकवाक्यतापन्नैरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकांक्षोत्थापकत्वान्यतरत्वं वा, तेन पञ्चवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवेऽपि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानम्— तत्तद्वाक्यार्थविषयकज्ञानम् । तच्च समूहालम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरम्- विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपरामर्शजनकं मनः । उत्थाप्यते- स्वात्मकसहकारिसम्पन्नीक्रियते । तेन- तथाविधेन मनसा परामर्श उत्पाद्यत

इत्युपाध्यायः । अत्र च तदेव ज्ञानं परामर्शरूपं उपनयार्थविषयकत्वा दित्याक्षिप्य उपनयस्य व्याप्त्यंशे न तात्पर्यम्; तथा सति न्यायजन्य बुद्धावुदाहरणार्थतया उपनयार्थतया च व्याप्तिभाने पौनरुक्त्यं स्यात् , किन्तु पक्षधर्मत्वमेवोपनयेन विवक्षितं, तथा चोदाहरणार्थव्याप्तेरुपनयार्थ पक्षधर्मतायाश्च विशृंखलमेव भानमिति न्यायजन्यबोधस्य न व्याप्तिवि शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता, व्याप्यः पक्षे वर्तते न वेत्याकांक्षानिवर्तकत्वा नुरोधेनैव वह्निव्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति स एव समाहितवान् । अत्रेदं चिन्त्यते— यदि व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मत्वमेवाकां क्षितं तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशाकांक्षां निवर्तयिष्यती ति तथाविधबोध एव उपनयतात्पर्यमावश्यकम् । नचैवमप्याकांक्षानिवृ- त्तये अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोपगमेपि न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाद्व्याप्तिभानं नोपेयते; उदाहरणादेव तद्भानात् , अवान्तरवाक्यार्थधियः परामर्शरूपत्वेपि निगमनजन्याबाधि तत्वादिप्रतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तावत्पर्यन्तं तदसत्वेन परामर्शान्तरस्या पेक्षेति वाच्यम् ; अवान्तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिभानानुरोधेन तदंशेप्युप नयतात्पर्यकल्पनाया आवश्यकत्वे महावाक्यार्थबोधे तद्भानेपि बाधका भावादिति । न्यायजन्यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशंकाकलंकित तया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शांतरस्वीकार इति मिश्राः । नव्यास्तु पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव अनुमितिहेतुः; नतु व्याप्त्या भिन्नहेतुमदभेदज्ञानम् , तादृशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशाब्द बुद्धेः ; नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् , अतो व्याप्यत्वा वच्छिन्नहेतुनिष्ठप्रकारताकबोधहेतुहेतुविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदक प्रकारकमानसज्ञानान्मानस एव तादृशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रा येण तेनचेत्याद्यभिहितं, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरम् – विशिष्ट वैशिष्ट्यबोधजनकं विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारक धूमत्वावच्छिन्न

चरमः परामर्श उत्पाद्यत इति न्याय जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता।

इति तत्त्वचिन्तामणौ न्यायलक्षणम् ।

दीधितिः ।

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् ।

विशेष्यकं ज्ञानम् , उत्थाप्यते, जन्यते. तेन, तादृशविशेषणतावच्छेदक प्रकारकज्ञानेन, परामर्शो जन्यत इत्यर्थः, नचैवं तेन परामर्शस्य जनना दिति ग्रन्थासङ्गतिः, तत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिन्नहेतुमदभेदबोध परत्वादित्याहुः । शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकांक्षया अत्र पक्षधर्मत्वबोधमात्रतात्पर्यकं व्याप्त्यर्थकपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत इति प्राचीनमताभिप्रायकमिदम् ; अत एव दीधितिकृता तन्मताभिप्रायेणैव 'उदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यती' त्यत्रोदाहरणान्तर्भावेणैव परामर्शप्रयोज कत्वपर्यवसानमुक्तं नतूपनयमात्रस्येत्यपि वदन्ति । अत्र परामर्शप्रयोज कत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणघटकत्वे स्वयमनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शाब्दज्ञान पदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतद्विशिष्टार्थज्ञानपञ्चकपरं, जनकवाक्यपदं च प्रत्येकं तत्तद्बोधजनकवाक्यपञ्चकपरम्,अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकलाभः। प्रयो जकान्तं च बोधविशेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपंचवाक्यै रेकज्ञानाजननेप्येतादृशलक्षणानिर्वाहविरहः ; तथापि प्रतिज्ञादिजन्य बोधानां परामर्शप्रयोजकताकाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविषयकमेकमेव ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्यभिप्रेत्य दीधितिकृत्पर्यवसितन्याय लक्षणमाह— उचिते ति । उचितानुपूर्वीकाणि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समु दाये तत्त्वम् , तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत । पञ्चपदं निगमना न्तानां विशिष्य निवेशलाभाय, न तु पञ्चत्वेनापि तेषां निवेशः प्रयोजना

भावात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपञ्चके ऽतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वी केति। उचितानुपूर्वी प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरानिगमनत्वरूपा।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वीकत्वम् ? नतावत्तादृशानुपूर्व्या श्रयत्वम् ; दर्शितानुपूर्व्या निगमन एव विश्रान्तेः, नापि तादृशानुपूर्वी घटकत्वम् ; घटकतायाः दुर्निर्वचत्वात् , तद्धि न स्वाविषयकप्रतीत्यविषय तादृशानुपूर्वीकत्वम् , प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वस्य विषयी करणाद्विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्तेः, विशेष्यवृत्तेर्विशि ष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमात् , नापि तादृशानुपूर्वीविषयिताव्यापकविष यिताकत्वम् ; शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नतया कस्याश्चिदपि प्रति ज्ञाव्यक्तेर्विषयितायास्तादृशानुपूर्वीविषयितासामान्यव्यापकत्वासम्भवात् , प्रतिज्ञादिव्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयकज्ञानेपि तादृशानुपूर्वीविषयितास-त्त्वात् , यत्किंचिदानुपूर्वीविषयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादि विषयतासाधारणत्वात् , तादृशप्रतिज्ञादिविषयक न्यायविषयकज्ञानीयतथा विधानुपूर्वीविषयितायाएव तादृशप्रतिज्ञाविषयताव्याप्यत्वात् । न च ज्ञानभेदेन विषयिताभेदानभ्युपगमान्नैवमिति वाच्यम् , तादृशप्रति ज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिना आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नन्यायविषयकज्ञा-नीयानुपूर्वी विशेषविषयितायास्तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वात् तस्यास्तद्व्याप्यत्वानपायात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपूर्व त्वरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन प्रतिज्ञायाः तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञोत्तर त्वादिरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीनां निवेशान्नानुपपत्तिः । अथवा तादृशैकविधानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तादृशानु पूर्वीघटकत्वमिति चेत् ; एवमप्यैकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारएवेति चेत्;नैवम्,स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितो त्तरत्वशून्यान्दिहेत्वादिवृत्ति यद्यत्समुदायत्वं तत्तदन्यत्वस्य समुदायत्वविशेष णत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादि

[दी]प्रतिज्ञादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वादिविशेषणशून्यमेवो पादेयमिति नान्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः ।

पञ्चकनिष्ठस्य च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहान्नातिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानयेत्यादि वाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्ति त्वविशेषणमपि सार्थकमित्यवधेयम् , प्रतिज्ञादिवृत्तित्वं च (प्रतिज्ञात्वाद्यव च्छिन्नवृत्तित्वम्) प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यवच्छेदक (यत्किंचि) द्धर्मपंचकव्याप कत्वम् , अतः प्रतिज्ञादिपंचकैकदेशसमुदाये नाति प्रसङ्गः । प्रतिज्ञात्वादे र्व्यासज्यवृत्तित्वात्तदाश्रयैकदेशमात्रवृत्तेस्तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात् । समुदाय त्वं चानेकपर्याप्तो धर्मः तस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन न्यायपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्नै कदेशे न्यायत्वव्यवहारप्रसंग इति तु विभावनीयम् । ननु प्रतिज्ञादिल क्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयतया अन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यत आह— प्रतिज्ञात्वादिकमिति । उदासीनवाक्यवारके ति । न्यायाजन्तर्गत वाक्यवारणमात्रप्रयोजनकेत्यर्थः । एतेन न्यायानन्तर्गतप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायस्य उचितानुपूर्वीकत्वविरहादेव न्यायत्वाप्रसक्तेर्न्यायघटकप्रतिज्ञादिशरीरे तादृशविशेषणानुपादानेपि न क्षतिरिति सूचितम् । (अत्र केचित्— असाधकताख्थलीयन्यायेऽव्याप्तिः, तत्र व्याप्तेरुभयवादिसिद्धत्वेनोदाहरणाभावेन पंचावयवाभावादिति; तन्न, साध्यसाधनभेदेन न्यायभेदाच्चतुरवयवस्यैव ग्राह्यत्वादिति । यदि च सर्वत्रैव समयबन्धस्थले पंचावयवप्रयोग इति मन्यते, तदाभिमतनिर्वा हाय समयबन्धं विनापि सर्वत्रैव पंचावयवप्रयोग इति मतं स्वीकरणी यमिति ।) क्वचप्रयुक्ताविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकप्रतिज्ञादिपंचके ऽतिव्याप्ति शङ्कां निरस्यति : साध्यादीति । तत्साध्यपक्षहेतुकन्याय लक्षणे तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञातत्साधनकहेतुतत्साध्यसाधनकोदाहरणतत्साध्य

[दी] व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरपीष्यत एव। एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोः

पक्षसाधनकोपनयतत्साध्यसाधनकनिगमनानि निवेशनीयानीत्यर्थः । नन्वेवं न्यायपदार्थस्याननुगततया न्यायपदस्य नानार्थकतापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह व्याप्त्यादेरिवे ति । व्याप्त्यादिपदार्थस्येवेत्यर्थः । साध्याद्यननुगमात् । स्वघटकसाध्यादीनां भिन्नभिन्नरूपेण निवेशनीयत्वात् । अननुगमः- अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तविरहः । न्यायादेः - न्यायादिपदार्थस्य । आदिपदादवयवादिपरिग्रहः । इष्यतएवे ति । गत्यन्तराभावादिति भावः । यथाश्रुतमूलस्वरससिद्धवाक्यपंचकजन्यमहावाक्यार्थबोधमादाय लक्षणसमन्वयं निराचिकीर्षुः वाक्यपंचकस्यैकविशिष्टार्थबोधकतां खण्डयति प्रतिज्ञानिगमनयोरि ति । न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यग्रेतनेनान्वयः । प्रतिज्ञार्थे वह्निमत्पर्वते निगमनार्थस्य विशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यसाध्यवत्त्वस्यान्वयबोधोपगमे साध्यवत्त्वांशमादाय पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादाविव विधेयांशे अधिकावगाहित्वादन्वयबोधस्य सम्भवेपि शुद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टेऽबाधितत्वाविविशिष्टसाध्यवत्तावगाहिन्याः प्रतीतेरेवोपयोगित्वेन साध्यविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्तान्वयबोधस्यानाकांक्षिततया वादितात्पर्याविषयत्वाच्च । यत्तु वह्निविशिष्टपर्वतोद्देश्यकबोधे वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपदोपस्थितिरपेक्षिता , नीलो घटस्सुन्दर इत्यादाविव घटः नील स्सुन्दरइत्यादौ नीलान्वितघटांशे विधेयाभानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचकपदस्य उद्देश्यवाचकपदपूर्ववर्तिताया अपेक्षणीयत्वात्, अतोनैतादृशान्वयबोधसम्भवः, न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न एव शुद्धवह्निमत्त्वनिगमनोपस्थाप्यविशिष्टवह्निमत्त्वयोर्युगपद्विधेयतया ज न्वयोपगमेनैकवाक्यत्वं निर्वहतीति वाच्यम् . गुणानां च परार्थत्वादसम्ब-

[टी] उदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् ।

न्थः समस्त्वात्स्यादिति न्यायेन विधेयतया भासमानयोः शुद्धवह्निमत्त्व विशिष्टवह्निमत्त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताकत्वरूपसम्बन्धाभा- वेनैकवाक्यत्वानिर्वाहात् , अत एव विधेयभेदे सर्वत्र वाक्यभेदः, केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य विधेयत्वेपि उपनयनि गमनाधीनबोधे उद्देश्यपदपूर्वनिर्दिष्टव्याप्यवत्पदार्थस्य उद्देश्यतावच्छेदक तयैव भानेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावा त्तदुभयैकवाक्यतेति, तन्न— तात्पर्यसत्वे योजनयापि तादृशबोधसम्भ वात , उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिसन्धानस्यापेक्षणी यतया योजनयैवोपनयेन पक्षे अयं पदार्थे साध्यव्याप्यवत्त्वबोधनात् तात्प र्यसत्त्वे वादिवाक्ये योजनायाः दूषणानर्हत्वात् , तात्पर्यविरहस्यैव तत्र बीजत्वात । इदमुपलक्षणम् , उपनयेनापि समं प्रतिज्ञायाः न विशिष्टै कार्थप्रतिपादकत्वं वह्निमति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षस्या प्रासताद्दशहेतुमत्वांशघटिततया विधेयत्वसम्भवेपि अनुमित्सुप्रयोगिनः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकांक्षयैवोपनयप्रतिपादनादनाकांक्षितस्य पर्वते पर्वताभेदबोधस्य तात्पर्याविषयत्वात्। उदाहरणावयवान्तरयोरिति। उदाहरणघटकयोर्यत्तत्पदघटितभागयोरपि नैकविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र द्विरुक्तयत्पदेन महानसत्त्वमहानसान्यत्वादिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्तत्पदे नापि तत्तद्रूपावच्छिन्नपरामर्शान्महानसं धूमवद्वह्निमच्च महानसान्यद्धूम वद्वह्निमच्चेति वाक्यार्थचतुष्टविषयकसमूहालम्बनबोधस्यैवोदयात । न च वीप्सया व्यापकत्वबोधनाद्धूमवान्धूमव्यापकवह्निमानित्याकारक एकविशिष्टा र्थबोधएव तत्रोत्पद्यत इति वाच्यम् ; योयइत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसंगात्। यत्र द्विरुक्तयत्पदस्यैव व्यापकत्वमर्थः स च साध्यांशे अन्वेतीति वाच्यम् ;

नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थस्याभेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति । सुन्दरो दण्डीत्यादौ दण्डाद्यंशे सुन्दराद्यभेदानन्वयवत्समानविभक्तिकत्वाभावेन मत्वर्थीयप्रकृत्युपस्थाप्ये अर्थे असमस्तनामार्थाभेदान्वयस्यासम्भवात् , अभेदान्वयप्रतियोगिसापेक्षतया असामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं तद्धितासम्भवाच्च, तत्पदस्य तावतापि सार्थक्यासम्भवाच्च । तस्माद्यत्पदार्थे हेतौ तत्पदार्थे च तस्मिन् साध्यस्य विधेयतया भानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते, तदुत्तरं व्यापकताबोधो मानसः, स एव वा शाब्दबोधः, साध्यवाचकपदस्य प्रकृतसाधनव्यापकताविशिष्टसाध्ये लाक्षणिकतया तत्पदार्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्तामवगाहत इत्युपेयम् । वीप्सासमभिव्याहारस्थले व्यापकत्वतात्पर्यस्यानादितया ताद्दृक्लक्षणाया निरूढलक्षणात्वेन बाधिताप्ये तत्स्वीकारे क्षतिविरहात् । नच व्यापकताबोधस्यावश्यकत्वे. नानाहेत्वधिकरणे वह्न्यादिमत्त्वबोधनस्याप्रयोजकतया धूमादिकमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बनात्मक एव व्यापकताविशिष्टसाध्यबोध उपेयतां यत्तत्पदन्तु ताद्दशलक्ष्यार्थतात्पर्यग्राहकमेवास्त्विति वाच्यम्; अर्थबोधकत्वसम्भवे तत्परित्यागायोगात्, यो यो न वह्निमान् स न धूमवानित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणे वह्निमद्भेदादिहेतुके धूमवद्भेदादिसाध्यके ताद्दशान्वय्युदाहरणे वा यत्तत्पदार्थाविवक्षायां प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगिनोऽप्रवेशेन नञा तत्राऽन्योन्याभावबोधनासम्भवाच्च । एवं चैत्रो जनाति कर्तृत्वादित्यादौ न्यायान्तर्गते यो यः करोति स सजानातीत्युदाहरणे यत्तत्पदार्थाविवक्षायां धर्मिणोऽलाभेन साध्याद्याश्रयविकलतयोदाहणाभासताप्रसङ्गाच्चेति । एवंचोदाहरणसमुदायस्यावयवान्तरेण समं विशिष्टार्थप्रतिपादकत्वं सुतरामेव न सम्भवतीति भावः । एतेन हेतूदाहरणयोर्धूमवान्धूमाद्वह्निमानित्येताद्दशविशिष्टार्थबोधजनकत्वसम्भवादुदाहरणावयवान्तरयोरित्यनुपपन्नमित्यपि निरस्तम् ।

[दी] द्रागेव तु पञ्चानामवयवानाम् । परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथंचिदुपनय

द्रागेव- सुतरामेव । असम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुषज्यते । प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्य वह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ प्रतिज्ञाजन्यबोधानन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तन्निवर्तकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते, तन्निवर्तकता च पक्षविशेषणतानापन्नसाध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वबोधनेनापि निर्वहतीति पक्षांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्यानुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति चेन्न, पर्वते वह्निबोधानन्तरं पर्वते वह्निज्ञापकं तत्रैवाकांक्षा जायते, तन्निवृत्तिश्च साध्ये धूमादिज्ञानजन्य पर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रतिपादनेनैव, धूमाद्वह्निमन्महानसमित्यादिवाक्यस्य पर्वते वह्निमत्त्वं कुत इत्याकांक्षानिवर्तकत्वाभावात्, पञ्चमीतस्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वभान च तद्विशेषणतापन्नसाध्यांश एवोक्तवाक्यान्महानसादिविशेषणतयोपस्थिते तदप्रतीतेः एकधर्मविशेषणतापन्ने अन्यविशेष्यकहेतुज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पञ्चम्या अव्युत्पन्नत्वादिति धूमाद्वह्निमान्पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्यकत्वात् । कथंचिदि ति । निगमनेऽयंपदानुषङ्गपक्षे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतादिरूपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्त्वान्वयसम्भवादिति भावः । अनुषङ्गपक्षे तु तादृशवह्न्यादिमत्पक्षरूपनिगमार्थमात्रबोधेनैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थीभूतविशिष्टपक्षबोधस्यानुपयुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचिदित्युक्तम् । इदंत्ववधेयम्—अननुषंगपक्षेऽपि उपनयैकदेशेऽयंपदार्थपक्षमात्रे निगमनार्थान्वयमात्रेणैव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमनार्थविषयकबोधेऽपि तात्पर्यमप्रामाणिकमिति ।

[दी] निगमनयोः । एकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरता मात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्तत्पदार्थसार्थो पस्थापकतया (तत्तत्पदार्थोपस्थापकतया) तदा उदाहरणोप नययोरेव तत्पर्यवस्यति । अथतदानुकूल्यमात्रेण, तदा को वह्निमान्

नन्वेवं प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत आह– एके ति । विशिष्टैके ति । विशिष्टैकार्थप्रतीतीच्छाप्रयोज्यत्वमात्रे णेत्यर्थः । मात्रपदेन तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च प्रतिपत्तिर्निगमनरूपचरमवाक्यार्थबुद्धिरुदीच्यो था मानसः परामर्शः । तत्परता च तामजनयतोप्युत्तरोत्तरवाक्यप्रयोजिकामाकांक्षामुत्थापयतः प्रतिज्ञादेरिह धूमइत्यादिवचसामानुमानिकवह्न्यादिधीपरतावन्निर्वहत्येव — तत्प्रयोजकतयैव । ननु तावद्भिरवयवैः सम्भूयैकमहावाक्यार्थबोधाजन नेपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयस्वीयतत्तद्विशिष्टार्थधीजनकताया: सर्वावय वेष्वेव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह– परामर्श प्रयोजकत्वं चे ति । परामर्शप्रयोजकज्ञानकत्वं चेत्यर्थः । तद्विषये ति । परामर्शविषयेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसार्थोपस्थापकतये ति । अभेदे तृतीया । तथा च तदुपस्थापकत्वरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति शेषः । तथा च या- दृशयादृशवाक्यैः परामर्शविषयसकलपदार्थाः उपस्थाप्यन्ते तावत्समुदा यत्वं विवक्षितमिति पर्यवसितोर्थः । उदाहरणोपनययोरेवे ति । उप नयस्य व्याप्तिबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाहरणान्तर्भावः । तत् न्याय्यत्वम् । पर्यवस्यती ति । ताभ्यामेव परामर्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादितिभावः ।

अथ यथाकथंचित्परामर्शानुकूलत्वं यादृशयादृशवाक्यानां तादृश तादृशवाक्यसमुदायत्वं विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्या शङ्कते- अथे ति । तदानुकूल्यमात्रेणे ति । पूर्ववदभेदे तृतीया । परा

अनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयो- जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वं ।

[दी] पर्वतोवह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादि समाहितम् ।

इति दीधितौ न्यायलक्षणम् ।

अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति

मर्शप्रयोजकत्वमित्यनुषज्यते । इत्यादेः– इत्यादिसमुदायस्य । तथात्वम्-न्यायत्वम् । स्यादिति शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासाज्ञापनद्वारा अवयवप्रयोजकत्वेन यथाकथंचित्परामर्शानुकूलत्वसम्भवादिति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादावसिव्याप्त्यादेः परिग्रहः ।

इति गदाधरीये न्यायलक्षणम् ।

मूलोक्तावयवलक्षणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वाभिधानं पञ्चवाक्यानामेकमहावाक्यार्थधीजनकत्वाभिमानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थगोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयायैव, तेषां नियेशस्तु विशिष्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन; न तु तादृशशाब्दधीजनकत्वेन, तथा सत्यैकैकावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शप्रयोजकतया तज्जनकानान्तरवाक्यार्थज्ञानजनकावयवावयवेतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्; न च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन नानापञ्चकनिवेशेऽननुगमः; जनकान्तस्य तत्तद्बोधजनकान्यतमत्वादिरूपानुगतधर्मावच्छिन्नपरत्वात्, नचैवं सति न्यायानन्तर्गते पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः; वाक्यपदस्य न्यायान्तर्गतत्वार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य पर्यवसितं लक्षणार्थमाह–न्याये ति । (यद्यप्युदासीने न्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञान्यतमत्वमेव

नास्ति, तथापि तद्घटितप्रतिज्ञाद्युपादानाभिप्रायेणेदम् ।) अथ किमिदं न्यायान्तर्गतत्वं ? न तावत्त्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम् ; प्रतिज्ञाद्य विषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेशस्य विषयीकरणात्तद्घटितसमु दायात्मकन्याये प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वात् , एकदेश वृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानङ्गीकारात् , नापि न्याय विषयताव्यापकविषयिताकत्वम् ; उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्याना मपि भेदात् कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञाव्यक्तेर्विषयितायाः एकविधमपि न्याय मवगाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्त्यसम्भवात् , नैवम् ; स्वाविषयक प्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव तत् न्यायत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण तादृशप्रतीत्य विषयत्वं विवक्षणीयम् , एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्या व्यक्त्यन्तर घटितन्यायस्य तन्न्यायैकदेशहेत्वादेश्चावगाहनेपि न्यायत्वाधिकरणे तत्प्र तिज्ञाव्यक्तौ तत्प्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्यविषयसत्त्वेन तासां तथात्व मव्याहतमेव । अथवा न्यायत्वाश्रयत्वमेव तथा, पर्याप्त्यविवक्षया एक देशस्यापि तथात्वोपपत्तेः । वस्तुतो न्यायत्वघटकस्य समुदायत्वांशस्यात्र निष्प्रयोजकत्वेनानिवेशादुचितानुपूर्वीकत्वमात्रं विवक्षितम्, तदेव च न्याया न्तर्गतत्वमेकदेशसाधारणम् । उचितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादि घटितवाक्यपञ्चकानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् , वि- शिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तद्घटकसमुदायपर्याप्तत्वा एकदेशस्यापि तदाश्रयत्वात प्रतिज्ञादेः तथात्वमक्षतम् । उपनयविशेषो त्तरत्वविशिष्टनिगमनत्वशरीरे च वैशिष्ट्यघटकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावा त्तत्साधारण्यमक्षतमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतास्थले एकमव च्छेदकमपरं च तद्विशेषणं तन्निष्ठस्यावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकम् , न तु समुदायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपगमे च तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारक निश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयताकत्वं विवक्षणीयम् । तादृशी च तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणता; तदव

[वी] प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् ,

च्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकारतापन्नप्रतिज्ञादिविषयतानासप्यव्याहतम् । विनिगमनाविरहादितरविषयतानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन च कारणीभूतज्ञानविषयसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितां प्रतिज्ञोत्तरहेतुरित्यादिज्ञानसाधारणींतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नभिन्नवाक्यत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादृशवाक्यत्वादिप्रकारकज्ञानकारणतां चादायोदासीनातिप्रसङ्गवारणाय कारणतायां तादृशधर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वयोर्निवेशनम् । न च तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारकनिश्चयत्वसमनैयत्यसम्भवः; प्रतिज्ञात्वादिना पदार्थान्तरावगाहितादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात् , तादृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाविषयकत्वेनतद्घटितानुपूर्व्यप्रकारकत्वादिति वाच्यम्,प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेतिक्रमेण निगमनत्वावच्छिन्नविषयतापर्यन्तं निवेश्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनियतत्वस्यैव विवक्षितत्वात्तादृशनिश्चयत्वस्योक्तभ्रमसाधारण्येन क्षतिविरहात् । नचैवमुदासीनप्रतिज्ञाद्यानन्तर्यं हेत्वाद्यंशेऽवगाहते, यो भ्रमस्तन्निष्ठतादृशप्रतिज्ञादिविषयिताया अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् , अभ्रमावृत्तिविषयिताया एव निवेशनीयत्वादिति कृतं विस्तरेण ।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च वारणाय प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमिति । अथ धूमाद्यालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिः ; तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतुलक्षणाक्रान्ततया प्रतिज्ञा

अन्यतमत्वाक्रान्तत्वात् , न च तद्धटकपञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थ बोधकत्वाभावान्न वक्ष्यमाणहेतुलक्षणाक्रान्तत्वं तस्येति वाच्यम् ; एव मपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकताद्दश भागेऽतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वादितिचेन्न; प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष णतापन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयताबहिर्भूतविषयिताशून्य---बोधजनकवाक्यत्वरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयानतिप्रसंगात् । निगमन घटकस्य तस्मादितिभागस्य वारणाय विशेष्यदळम् , तज्जन्यबोधे ता द्दशविशिष्टविषयिताबहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयतासत्वेन तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वरूपं प्रतिज्ञाद्येकदेश साधारणमपि , भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तित्वे एकदेशवृत्ति तया अपि दुर्वारत्वात् ; अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकरूप वत्त्वं तत्र ताद्दशं च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वत पदत्वादिकम् , तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा दितिचेन्न , प्रतिज्ञाद्येकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्वे ताद्दशभेदा- वच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेपि सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्वपर्या प्त्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात् , न हि व्यासज्यवृत्तिधर्माव च्छिन्नानुयोगिताकैकदेशभेदः प्रामाणिकः, घटपटौ न घट इत्यादिप्रतीते रसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपं तदवच्छिन्नानु योगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणे च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमु दायेऽतिव्याप्तिः ;, ताद्दशसमुदायत्वावच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा ताद्दशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन ताद्दशसकलधर्मावच्छिन्नानु योगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् , प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि ताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगिता वच्छेदकत्वेनापि ताद्दशधर्मविशेषणे चातिगौरवम्, अतो लघु लक्षणान्तरमाह

[दी] प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति

प्रतिज्ञाद्यघटकत्व इति । अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुषज्यते । अतो न्यायबहिर्भूतवाक्यव्युदासः । प्रतिज्ञाद्येकदेशवारणाय प्रतिज्ञाद्य घटकत्वनिवेशनम् । तदर्थश्च प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । तेन प्रतिज्ञादिघटकतदेकदेशभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेनुपगमेपि न क्षतिः । प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं च प्रतिज्ञात्वादिन्यूनवृत्तित्वम् । तच्च प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे सुति प्रतिज्ञात्वादिसमानाधिकरणत्वम् । तथात्वं च तदेकदेशवृत्तिपर्वत पदत्वादेः; तदवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः। हेतुत्वादेः प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तत्संग्रहाय विशेष्य दलम् । न च मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वनिवेशे हेतुत्वादेः हेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहात्तादृशानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वमव्याहतमेवेति विशेष्यदलमनर्थकमेवेति वाच्यम् ; धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकधूमादित्यादिभागसाधारणस्य हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिप्रसङ्गभयेन मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्यैकत्र निवेशासम्भवात् । वस्तुतस्तु तद्व्यावृत्तपूर्वोपदर्शितहेतुत्व निवेशेनैव तादृशभागवारणसम्भवान्मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकभिन्नत्वस्यैव निवेशनीयतया नोपादेयमेव विशेष्यदलम् ; मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वानात्मकत्वं विशेष्य दले उभयाघटितत्वनिवेशेनैवोपपत्त्या तद्घटकभागद्वयाघटितत्वपर्यन्त निवेशवैयर्थ्यात् । प्रतिज्ञादिघटकभागद्वयघटितवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञाघटकतानवच्छेदकत्वदलेनैव वारणसम्भवात् । मिलितभेदपञ्चकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रति

ज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वात्मकत्वेतु प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणहेत्वेकदेशहेतुत्वप र्याप्त्यधिकरणप्रतिज्ञैकदेशवृत्तिसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वहेतुत्वाद्यवच्छिन्नभेदानु योगितानवच्छेदकतया तत्समुदायत्वमादायातिप्रसङ्गस्य वारणाय भागद्वयपर्य न्तनिवेशसार्थक्यात्।नचैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरप्रतिज्ञात्वव्यक्त्यवच्छिन्नभेदानु योगितावच्छेदकतया प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्;स्वस मानाधिकरणप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा अनुगत रूपावच्छिन्नप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा विशेषणीय त्वात्।घटकतानवच्छेदकधर्मश्च व्यासज्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। तेन प्रतिज्ञादि घटकवर्णान्यतरत्वमादाय न तदेकदेशातिव्याप्तिः । केचित्तु प्रतिज्ञादिघट कतावच्छेदकत्वं स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयप्रतिज्ञादिकत्वे सति प्रति ज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वम् , सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादि विषयकत्वाभावकूटवत्प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे धूमाद्वह्निमतस्सधर्मा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽति व्याप्तिः, तत्र प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकत्वरूप हेतुत्वसत्त्वेन तत्प्रतीतेर्हेत्वविषयकत्वघटिताभावकूटवत्त्वाभावात् , अतः प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वहेत्वविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-दकत्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटवद्धर्मवत्त्वमेव प्रतिज्ञाद्यघटकत्वमित्यनेन विवक्ष णीयम् , तथा चासम्भववारणाय सत्यन्तमवच्छेदकविशेषणम् , प्रतिज्ञा द्येकदेशाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयतदेकदेशान्तरे सत्त्वे न तदाश्रयसमुदायस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वासम्भवेपि प्रतिज्ञात्वाद्याश्रय तत्तदेकदेशस्य तत्तदेकदेशाविषयप्रतीत्यविषयतयैव तत्तदेकदेशवृत्तिधर्मे सत्यन्तनिर्वाहः, प्रतिज्ञादिपदस्य पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रति ज्ञात्वाद्याश्रयपरत्वात् , सत्यन्तस्थस्वपदेन प्रतिज्ञात्वादेरप्युपादातुं शक्य तया असम्भव इति विशेष्यदलम् , तच्च प्रतिज्ञाद्येकदेशमात्रवृत्तिपर्वत

[दी] उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् ।

पदत्वादेरेव, तदाश्रयमात्रविषयकप्रतीतेस्तत्समुदायरूपप्रतिज्ञाद्यविषयकत्व स्याव्याहतत्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः, एकदेशमात्रविषयकप्रतीतिविषय तायामतिप्रसक्तस्य तस्यावच्छेदकत्वासम्भवात्, नचैकदेशमात्रविषयि काया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयाविषयत्वसम्भवेन तदाश्रयसमुदाया विषयकत्वविवक्षणे एकैकप्रतिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतेः प्रतिज्ञात्वा द्याश्रयापरव्यक्त्यविषयकत्वेन तदाश्रयसमुदायाविषयकतया एकैकप्रति ज्ञादिव्यक्तिपर्याप्तप्रतिज्ञात्वादिकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव तद मतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम्; स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयतया यादृश प्रतिज्ञात्वाद्याश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीतिविषय तावच्छेदकत्वविवक्षया प्रतिज्ञादिविषयकसकलप्रत्ययानामेव तादृशसमु दायविषयकत्वेनादोषात्, अवच्छेदकत्वं चेहानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेव, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः; तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदेकदेशमात्रविषयकज्ञान विषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः, तथा विधयत्किंचिदेकज्ञानविषयतात्वावच्छिन्नानतिरिक्तवृत्तित्वमिह निवेशनी यम्, तेन प्रतिज्ञादिघटकेषु सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषय त्वसत्त्वेन तादृशविषयतासामान्यशून्याप्रसिद्धावपि स्वव्यापकतादृशविषयता त्वावच्छिन्नकत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेऽपि च न क्षतिरिति वदन्ति । तदसत्; एतदपेक्षयोक्तप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्यैव लाघवात्तन्निर्भरस्य निः र्बीजतापातात् । एतेन प्रतिज्ञाघटकतावच्छेदकत्वं स्वसमानाधिकरणस्वा नधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि हेयम् । स्वत्वाननुगमेन तादृशं स्वं यद्यद्विशिष्य तावतामनन्तभेदानां निवेशनीयतया महागौरवात् ।

प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायवारणाय उभयेत्यादि। उभयघटकभागद्वयावृत्तिधर्म वत्त्वार्थकम् । तथा च प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वे सति उभयघटकभाग

[दी] उभयञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयौ उपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति ।

द्वयावृत्तिर्यो धर्मस्तद्वत्त्वं दलद्वयार्थः। प्रतिज्ञाद्येकैकावयवघटकभागद्वयस्यापि यत्किंचिदुभयघटकत्वादसम्भव इत्यतः प्रतिज्ञाहेत्वाद्युभयचतुष्टयस्य विशिष्योभयपदार्थतामाह उभयंचेति । इति विशिष्यवक्तव्यमित्यभिमेणान्वयः । इति । इतिरीत्या प्रतिज्ञाहेत्वाद्योरपि प्रतिज्ञाहेतूभयत्वादिना न घटकत्वांशे विशेषणता तादृशोभयघटकभागाप्रसिद्धेः, किन्तु प्रत्येकं प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिना, तथा च प्रतिज्ञाघटको यो भागः यश्च हेतुघटकः तदुभयाघटितत्वमिति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टयं निवेशनीयम्। प्रतिज्ञाहेत्वाद्येकदेशघटितसमुदायवारणाय घटकभागानिवेशनम्, प्रतिज्ञादिघटकत्वं चैकदेशसाधारणं प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वम् । तथा च प्रतिज्ञात्वाश्रयहेतुत्वाश्रयोभयावृत्तित्वादिरूपविशेषणचतुष्टयं धर्मविशेषणं पर्यवसितम् । नचैवं धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायघटकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः ; तस्य हेतुलक्षणाक्रान्तभागघटितत्वात्तद्व्यावृत्तस्य पूर्वोपदार्शितहेतुत्वस्य निवेशेपि निगमनेऽयंपदानुषङ्गपक्षे तत्रोपनये चाव्याप्तिर्दुर्वारैव, तस्योपनयघटकेनायंपदेनोपनयस्य च तद्घटकेन तेन घटितत्वादिति वाच्यम्; अनुषङ्गपक्षे उपनयघटकभागनिगमनघटकभागद्वयाघटितत्वशरीरे उपनयाघटकत्वेन निगमनघटकस्य च निगमनाघटकत्वेन चोपनयघटकस्य भागस्य विशेष्यवाचकपदातिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य विशेषणीयत्वात् । अयं तस्मादित्यादिभागस्य च सत्यन्तेनैव वारणात् । स्वानाश्रयान्तरितभागद्वयवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मो विशेषणीयः । तेन हेत्वाद्यंशपरित्यागेन प्रतिज्ञोदाहरणादिसमुदाये न्यायान्तर्गते नातिप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु प्रतिज्ञाहेतू इत्यादौ हेत्वादिपदं प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तपरम्, तथा चोदाहरणादेः प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तत्वान्न दोषः । प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तघटकत्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशव्यावृत्तं प्रतिज्ञात्वाद्यनाश्रयत्वमेव पर्यवसितं बोध्यमिति दिक्।

[दी] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञान जनकवाक्यत्वं तत्त्वमिति केचित् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानकारणशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाव यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः, तादृश बोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-योगिताकान्योन्याभावानभ्युपगमे पूर्वोपदर्शितानुपपत्तिप्रसङ्गात् , शाब्द बोधानामन्यतमत्वेनोपादातुं युक्तत्वादित्यभिप्रायेण मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतमाह— प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्ये ति । विशिष्य निवेश्यानां विशिष्टार्थविशेषाणां साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचायकमात्र मेतत् , नतु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यत्वेन तेषां निवेशः, विशिष्टार्थविशेष मनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दुर्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशस्यावश्य कत्वे तत्तद्विशिष्टार्थबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । एतत्सूचनायैव तत्तदित्युक्तम् । न चात्र नानावयवजन्यसमूहालम्बनबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यविशिष्टार्थबोधं चादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः, तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठतदेकदेशबुद्धि-त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयेऽवयवैकदेशे चातिव्याप्तिरिति वाच्यं; तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यत्वान्यतमत्वेनोपादाय त न्निरूपितजनकतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणताया निवेशनीयत्वात् । तादृशो धर्मः पर्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव । वाक्यत्वस्य व्यासज्य वृत्तितया नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नत्वं च तादृशशाब्दबुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेस्सा ध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेपि नातिप्रसङ्गः। वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयितासम्बन्धेन या दृशधर्मावच्छिन्नं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा अवच्छेदकम् , तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः । तादृशोपि

धर्मः पर्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव । अथाकांक्षादिमत्पद समूहस्वरूपवाक्यत्वमेव व्यासज्यवृत्तितदवच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन च शाब्द बुद्धेजनकत्वं समूहत्वज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्, किं त्वानुपूर्वीविशेषात्मका कांक्षावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेनैव तथात्वम्, आनुपूर्वीविशेषश्च एकवर्ण निष्ठापरवर्णानन्तर्यरूपो न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशातिप्रसंगो दुर्वारः, न च तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्ष णीयमतो नातिप्रसंग इतिवाच्यम्; तत्तत्प्रतिज्ञादिव्यक्तिभिन्नप्रतिज्ञादि घटकवर्णानामपि तादृशसमुदायघटकतया क्वचिदप्यवयवव्यक्तौ तादृश समुदायत्वापर्याप्तेः प्रत्येकमवयवव्यवहारानुपपत्तेः; मैवम्— तादृशबोध जनकतावच्छेदकीभूतयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य वि वक्षणीयत्वात् । तादृशं च ज्ञानं तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणी यम् । तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । नचैवं हेत्वर्थप्रतिपादक भागघटितप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिः, तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थबोधकतानियमादिति वाच्यम्, व्याप्यव्यापकभावानापन्नजनकताद्वयशून्यताया निवेशनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टजनकतानाश्रयत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम्, स्वं जनकता, प्रतिज्ञाहेतूभयादिविषयकज्ञानं च, प्रतिज्ञार्थबोध जनकतानवच्छेदकीभूतहेत्वादिविषयताविशिष्टतादृशजनकताश्रय एव, धूमा दालोकवान्पर्वतोवह्निमानित्यादिप्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानं च न तादृशविशिष्ट जनकताश्रयः, तन्निष्ठहेत्वर्थबोधजनकतावच्छेदकविषयताया अपि विशिष्ट प्रतिज्ञार्थबोधजनकतायामवच्छेदकत्वात् । एतेन व्याप्यव्यापकभावानापन्न तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वप्रवेशे धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमा दित्यादि समुदायेऽतिव्याप्तिः; तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थबोध जनकताहेत्वर्थबोधजनकतयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वात, व्याप्यव्यापकभावा नापन्नतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् । तादृशवाक्यविषयक ज्ञानविप्रतिज्ञाघटकहेतुसमानाकारकवाक्यविषयताया विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधज

नकतावच्छेदकत्वेपि प्रतिज्ञावाक्यविषयतानन्तःपातिन्या हेतुविषयतायास्ता दृशजनकतानवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष यिताकावयवव्यक्तिः प्रामाणिकी; तदा स्वानवच्छेदकविषयिता तथाविध जनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया, तादृशावयवव्यक्तिविषयकज्ञाने अव यवान्तरविषयतानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वेत्वगतिरेवेति ध्येयम् । समानाकारक प्रतिज्ञाद्वयाद्यात्मकसमुदायस्यावयवत्वपर्याप्त्याश्रयत्वमिष्टमेव, तस्यातथात्वे तद्वारणप्रकारोपि चिन्तनीयः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया नोदासीनवाक्यसाधारण्यमित्यपि बोध्यम् । अत्र यत्किंचित्त्वनिवेशादननु गमो दुर्वारः । एवं प्रतिज्ञादिघटकहेत्वर्थप्रतिपादकभागेऽतिव्याप्तिः; एव मुदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधर्मि विषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तथाविधहेतुविशिष्टधर्मिविषयकशाब्द बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता चान्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया । तथा च तद्घ टकप्रत्येकवाक्येऽतिव्याप्तिः, एतादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च न समुदाय स्यापि जन्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च जनकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः, तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्य तत्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयम्, अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकभागेऽवि व्याप्तिरिति वाच्यम्; उभयभिन्नत्वस्य प्रत्येकमुभयोरसत्त्वादुभयभिन्न भिन्नत्वस्योभयत्रासम्भवादन्यतमत्वेनोभयोपादानासम्भवात् । व्यासज्यवृत्ति धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदोपगमे तु तादृशान्यतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकता मादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वविशेषणे नैव नातिप्रसङ्गावकाशः, यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्य (समुदाया) द्वयात्मकोदाहरणघटकत्वात् ।

न च वाक्यद्वयपर्याप्तमुदाहरणत्वं दुर्वचम्; स्वघटकयत्पदोपस्थाप्यध र्मिणि हेतुमत्ताबोधकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरप्रयुक्तं स्वघटकतत्पदोपस्थाप्य

अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः । तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात् । यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा

तादृशधर्मिणि साध्यवत्ताबोधकं यद्वाक्यं तदुभयत्वस्यैव तथात्वात् । अथात्रापि प्रतिज्ञाद्यघटकत्वं निवेशनीयमिति चेत् ; तर्हि गुरुशरीरस्य तादृशविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य निवेशापेक्षया निरुक्तोभयघटकभागद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमित्यरुचिबीजमवसेयम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थव्याप्यवत्पक्षावगाहितया परामर्शरूपत्वात्परामर्शजनकवाक्यत्वमेव न्यायत्वं कुतो नोच्यते ? एवं तादृशवाक्यघटकवाक्यत्वमेवावयवत्वमस्तु ; किमुक्तगुरुतरन्यायतदवयवलक्षणानुसरणेनेति प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभिमानिनामाशंकांमूलकृन्निराकरोति । अतएवे ति । तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणानुसरणादेवेत्यर्थः । परामर्शस्य– परामर्शमात्रस्य । परामर्शजनकस्य– परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदात्पूर्वोपवर्णितन्यायतदवयवलक्षणघटकशाब्दबोधविशेषौ क्रमेण व्यवच्छेद्यौ । समुदायस्येव प्रत्येकवाक्यस्यापि न्यायत्वमिष्टमेव परामर्शप्रयोजकवाक्य एव न्यायव्यवहारात्तत्त्वस्य समुदायवत्प्रत्येकमात्रेपि सत्त्वाच्च; एवं च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्यायलक्षणमिति केचित्, तन्मतमुपन्यस्यति– यत्त्वि ति । संक्षेपतः— लाघवतः । सोपि न्याय एवेत्यनेनान्वयः । परामर्शप्रयोजके ति । वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्यस्यापीत्यादिः । विशेषे ति । वाक्यपंचका

भावात्सोपि न्याय एवेति. तन्न; कथाया
माकांक्षाक्रमेणैवाभिधानमिति प्रथमं
विशिष्टवैशिष्ट्ये आकांक्षा नास्तीति
तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते ॥ अ-
न्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया
न्यायत्वापत्तिः. आकांक्षाविरहस्तुल्यएव.

त्मकसमुदायादित्यादिः । यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिबन्धननिग्रह
प्रयोजकः तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति
तन्नेति । कथायाम्- विचारसमये आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रह
प्रयोजकमिति शेषः । इति- अतः तदभिधाने निग्रहादित्यग्रिमेणान्वयः ।
विशिष्टवैशिष्ट्ये- पक्षस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा — जिज्ञासा ।
नास्तीति । विप्रतिपत्तितः साध्यतदभावसंशयवतः तदेकतरकोटिकजिज्ञासा
प्रथममुदेति; ततः प्रतिज्ञावाक्यात्त निश्चये तद्धेतौ तत्प्रतीतौ च तद्गमकतोप
स्थितव्याप्तौ तदनन्तरमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमत्त्व इति भावः ।
तदभिधाने — विशिष्टवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे । अत्रापि प्रथममित्य
नुषज्यते । अन्यथा — लाघवमात्रमादृत्य तस्य लक्षणत्वोपगमे । परामर्श
जनकतयेति । लाघवाद्वाक्यत्वमप्यनन्तर्भाव्य परामर्शप्रयोजकत्वमात्रस्य
लक्षणत्वौचित्यादिति भावः ।

ननु मध्यस्थाकांक्षा यतो निवर्तते स एव न्यायः ; सा च शाब्दत्व
प्रकारिका विषयसिद्धिनिर्वाहकशब्दादेव निवर्तते, नतु प्रमाणान्तरादिति न
चक्षुरादेर्न्यायत्वमित्यत आह । आकांक्षेति । आकांक्षानिवृत्तिविरह इ-
त्यर्थः । तुल्य एवेति । व्याप्यवत्ताबोधकवाक्यस्य प्रथमं प्रयोगेपि साध्य

अन्येतु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम्॥ एवं प्रतिज्ञाद्यवयव वाक्यादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकवाक्यत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति. तन्न, ज्ञानविशेषजनकत्वं तज्जनकत्वज्ञानं वा (तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा) न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात्. अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात्॥

इति तत्त्वचिन्तामण्यवयवलक्षणम् ॥

[दी] तस्यैवेति। तथाच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः।

सन्देहाद्यधीनानां मध्यस्थाकांक्षाणामनिवृत्तेरिति भावः। दुर्निरूपम् असम्भवि। जनकताया अवच्छेदकनियतत्वात् तज्ज्ञानस्यावच्छेदकज्ञानाधीनत्वादिति भावः।

लक्षणान्तरसम्भवस्य लक्षणान्तरादूषकतया तस्यैव लक्षणत्वादित्यंशमूलमसङ्गतमतो दीधितिकृदुद्भावमाचष्टे। तथा चेति। तादृशानुगतरूपस्वीकारे चेत्यर्थः। साधकाभाव इति। तादृशधर्मस्यैव न्यायादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवेन तत्प्रवृत्तिनिमित्ततया ज्ञाननिष्ठजातिविशेषासिद्ध्यसम्भवात् युक्त्यन्तरस्य चासत्त्वादिति भावः।

[दी] बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वा त्पञ्च, द्वित्रादिजन्येच द्वित्राद्याः, एकैकजन्ये च एकैका जातय इति जातिसङ्कर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां माना भावः ।

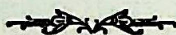
बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः, तेन वक्ष्य माणसङ्करस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेपि न क्षतिः ।

अन्यथेति मूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे संकीर्ण जातिस्वीकारप्रसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकरं विवृणोति न्यायेति । न्याय जन्यं च ज्ञानं विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपं वेत्यन्यदेतत् । पंचेति । जातय इत्यग्रिमेणान्वयः ।

तथा च तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्य माह । द्वित्रादीति । मिथो व्यभिचा- रितामाह एकैकेति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यंबोधगततत्तदवयवजन्यता वच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमान्न संकरावकाश इत्यत आह तत्र तत्रेति । सुतरां मानाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्यबोधनिष्ठप्रतिज्ञादि जन्यतावच्छेदकजाते हेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादि लक्षणातिव्याप्त्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्ष णानुरोधरूपयुक्त्यनवकाशात् । एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजातीरुपादाय स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेपि उभयादिजन्यबोधे तज्जात्य- भावनिर्वाहकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकताकल्पने महागौरवात् । तत्तज्जात्यवच्छिन्न जनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणां यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादि पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वौचित्येन तज्जातिकल्पने प्रवृत्तिनिमित्तलाघवरूपाया अपि युक्तेरनवकाशादिति भावः ।

[दी] केचित्तु, यदि चानुगतकारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्व सम्भवः, तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्येपि हेत्वादिजन्यवृत्तिः हेत्वादि जन्ये च प्रतिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिरस्यादिति सङ्कर इत्यर्थः ; एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

इति दीधितावयवलक्षणम् ॥

अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्ते स्सुदूरपराहतत्वादिति भाववर्णनमनुपादेयम् । एकैकजन्यबोधवृत्तिजाति मादायैव स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् । अन्यथेत्यादिमूल मन्यथा व्याचक्षाणानां मतमाह। केचिदिति।तदेत्यन्तमन्यथेत्यस्यार्थः। कदाचिदिति। हेत्वादिजन्य इत्यत्राप्यनुषज्यते; तेन परस्परव्यभिचारलाभः । स्यादिति । वर्तेतैवेत्यर्थः । नियामकाभावादिति भावः ।

ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यबोधे हेत्वादिजन्यव्यक्तिवृत्ति जातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारिताया दुर्घटत्वान्न संकरावकाश इत्यत्र बाधकान्तरं पूरयति सर्वेषामिति । सर्वत्र सर्वजातिसत्त्वे जातीनां समनैय त्याद्भेद एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसङ्गत इत्यत आह एकेति । इत्थं च विजातीयशाब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणमसम्भवदुक्तिक मेवेति भावः ।

अत्र चानुगतकारणाभावेप्यननुगतकारणघटितसामग्रीणां जाति विशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तरीत्या जातिसंकरावकाशः । अन्यथा अनुमितित्वादिजातेरप्यनियमेन प्रत्यक्षादिसाधारण्यापत्तेः । तत्रापि वह्नि व्याप्यवत्तापरामर्शादीनामननुगतत्वात् । अनुगतस्य कस्यचित्कारणस्य सम्भ वेपि तस्यातिप्रसक्तत्वा त्तादृशस्य प्रकृतेपि सम्भवाच्च ।

नच व्यभिचारेण तादृशजात्यवच्छिन्नशाब्दबोधं प्रति अननुगतस्य कारणत्वासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियम्यत्वं न सम्भवतीत्येकरयान्य

जातीयतःप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् ; अनुमितौ परामर्शस्यैवाननुगतकारणस्य कार्यतावच्छेदकसंकोचेन व्यभिचारवारणसम्भवा दित्यस्वरसबीजमवसेयम् ।

नचानुगतनियामकाभावस्याकिञ्चित्करत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे, न निर्भरः अपितु न्यायजन्यबोधादौ सङ्कररूपबाधक एवेति वक्तुं शक्यतया तादृशबाधकस्य विचारासहत्वेपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् । प्रतिज्ञाद्यवयववाक्यादित्यादिमूलं न जाति विशेषघटितप्रतिज्ञालक्षणाभिप्रायकम्, तथा सति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणस्यात्रैव निराकृतत्वेन प्रतिज्ञादिग्रन्थे प्रतिज्ञादिजन्यं विजातीयं ज्ञानमित्यादिना जाति घटितप्रतिज्ञादिलक्षण माशंक्यानेनैव दोषेण तन्निराकरणस्य पौनरुक्त्यापत्तेः।

किंत्ववयवसामान्यलक्षणपरं प्रत्येकमित्यस्यावयवान्तरासहकारेणेत्यर्थः। तेन न्यायजन्यबोधतो वाक्यैकवाक्यताधीनप्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधतश्च वैलक्षण्यलाभेन तदात्मकसमुदाये ऽतिव्याप्तिशंकानिरासः । विजातीयत्वं च प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधावृत्तिजातिमत्त्वम् । एतेनावयवैकदेशे ऽतिव्याप्तिशङ्का निरासः । मूले तज्जनकशब्दत्वं तल्लक्षणमिति पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयव लक्षणमित्यर्थः ।

एवं चान्यथेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां परस्परसंकरपरत्वं न घटत इति ।

यदि लक्षणानुरोधमात्रेण जातिस्वीकारस्तदा तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायान्तर विलक्षणानुरोधेनापि विभिन्नसाध्यादिकन्यायजन्यबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधावृत्तिनानाजातीनां स्वीकरणीयतया तासां च तथाविधद्वित्रादिन्यायजन्यबोधे समावेशेन संकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इति तादृशमूलार्थः।

तत्र प्रतिज्ञा, न साध्यनिर्देशः. साध्यपदे ऽतिव्याप्तेः॥

[दी] साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो विधेयविशिष्टो धर्मी । तथाच पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितोर्थः ।

यदि च संकररूपबाधकभयेन जातिकल्पनासम्भवाज्जातिघटितन्याय विशेषादिलक्षणं न सम्भवतीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायादयो निर्वच-नीया इत्युच्यते, तदा व्याप्त्यादिपदवत् न्यायादिपदस्यापि नानार्थत्वे क्षतिविरहात्सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्वचनानुरोधेन जातिस्वीकारोऽप्यनुचित इति भावः ।

दीधितिकारस्तु तत्तद्धीजनकवाक्यत्वं तत्तल्लक्षणमिति मूलपाठाभि प्रायेण प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधादौ संकरपर तया जातिसंकरप्रसङ्ग इति मूलं व्याख्यातवान् । तादृशपाठे तद्ग्रन्थस्या वयवसामान्यलक्षणपरत्वानुपपत्तेः ।

एवञ्च सति अगत्या भिन्नप्रस्तावे जातिघटितप्रतिज्ञालक्षणं विस्मृत्य प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथाकथंचिदग्रिमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

इति गदाधरीये- अवयवलक्षणम् ॥

साध्यपदमनुमितिविधेयवाचक मित्यभिप्रायेण मणिकारदूषितं सूत्र कारीयप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरतां स्वीकृत्य परिष्कर्तुमारभते साध्येति। सामान्यतो विधेयत्वस्य धर्मित्वस्य च केवला न्वयितया ऽवयवान्तरे विधेयविशिष्टधर्मिबोधकत्व मतिप्रसक्तम्। एवं प्रतिज्ञा समानाकारन्यायबहिर्भूतवाक्येपीत्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देश पदस्य च बोधजनकन्यायावयवरूपवाक्यविशेषपरत्व मनुसृत्य पर्यवसितार्थ माह तथा चेति। पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेशः।

[दी] उदाहरणाच्च न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम् ।

अपि तु विशिष्यैवेति सूचनाय पर्वतत्वादीति वह्नित्वादीति च । ता-दृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजनक यत्किञ्चिज्ज्ञानीय वर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयम् । अतो हेत्वर्थादिविषयकप्रतिज्ञार्थबोध जनकताया हेत्ववयवादिमात्रविषयकबोधसाधारण्येपि न हेत्ववयवादावति व्याप्तिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायावयवत्वानिवेशात् प्रतिज्ञार्थबोधजनक प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयक ज्ञानमादाय प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वादिनिवेशनप्रयोजन माह उदाहरणाच्चेति।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशे उप नयनिगमनयोरव्यातिव्याप्तिः। तथापि यत्किंचिद्धर्मविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छे-दकविशिष्टवैशिष्ट्य ज्ञानजनकत्वनिवेशने, न तत्रातिप्रसङ्गः उपनयजन्य बोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात्। निगमन जन्यबोधेच साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधिकस्य भानात् ।

अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेप्यनुषङ्गपक्षेऽ निस्तारादित्युदाहरण मात्रानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदक घटकतया भासते । अपितु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नमेव सकलहेत्वधिकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य निगमने अयम्पदाननुषङ्गपक्षे शुद्धसाध्यता वच्छेदकविशिष्टत्वं न निविष्टं विशेषणान्तरावच्छिन्न वह्न्यादिसाध्यकन्याया न्तर्गतप्रतिज्ञायां शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिप्रसक्तेः प्रकृत न्यायान्तर्गतत्वाभावेनैव वारणादित्यभिप्रायकमिदम् । अतो व्यापकत्वस्या धिकस्योदाहरणजन्यबोधे भानेपि न क्षतिरिति केचित् । तन्मते निगमनो पेक्षाबीजं चिन्तनीयम् । यद्यत्पदस्योदाहरणस्थस्य न पक्षतावच्छेदकाव च्छिन्नपरत्वम् ।

[टी] उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट वैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदासः ।

अपितु पक्षान्यसाध्यवत्त्वासाधारणरूपावच्छिन्नपरत्वमेव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतुमत्त्वस्य तथो लाभे उपनयानुत्थानात्तदवच्छिन्ने साध्यवत्त्वस्य च प्रतिज्ञात एव लाभे नानाकांक्षितत्वाच्चेति पक्षतावच्छेदकप्रवेशेनोदाहरणातिप्रसङ्गः । अत्र यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्व मुदाहरणैकदेशे स वह्निमानित्यादि वाक्य एव, नतु तस्य न्यायावयवत्वम्, तच्च समुदाय एव, न तत्र तादृशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षतावच्छेदकानन्तर्भावेपि नोदाहरणातिप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम् । जनकत्वस्य जनकयत्किंचिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वरूपस्य विवक्षितत्वात् । उदाहरणसमुदायविषयकज्ञानमादायोदाहरणसमुदाय एवातिप्रसङ्गः ।

एवमेतल्लक्षणप्रविष्टन्यायावयवत्वशरीरे प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये ऽतिप्रसङ्गवारणायोभयघटक भागद्वयाघटितत्वमेव निवेशनीयम् । नतु प्रतिज्ञाघटकत्वमपि, प्रयोजनान्तरविरहात् । उदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येतिप्रसङ्गस्य लघुतरमकृतपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशेनैव वारयितुमुचितत्वात् ।

यद्यप्येवं नीलपर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञैकदेशे पर्वतो वह्निमानित्यादिभागेपि व्यावृत्तिः स्सम्भवति । तथापि सकलप्रतिज्ञैकदेशे न तथेति विशेषोपादाने प्रयासाधिक्येनोदाहरणानुधावनमिति ध्येयम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनमाह उपनयाच्चेति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिवेशेपि पर्वतो द्रव्यवान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गते उपनये तत्स्थलीयप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिरिति साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेश इत्यवधेयम् ॥

इति सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणम् ॥

किन्तूद्देश्यानुमिति चरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानातिरिक्त विषयक शाब्दज्ञानजनकवाक्यम् ॥

[दी] किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायवह्निर्मूलवारणाय सत्यन्तम् । प्रकृतन्यायावयवत्व पर्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृतेत्यर्थः । वह्निसाध्यकोपनयस्य वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्त विषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयम् ।

यथाश्रुतसत्यन्तार्थस्योदासीनवाक्यसाधारण्य मक्षतमेव; न्यायान्तर्गत वाक्यजन्यस्येव तदनन्तर्गततादृशवाक्यजन्यस्यापि शाब्दबोधस्योपनायक ज्ञानादिविधया परामर्शप्रयोजकत्वादतस्तदर्थमाह प्रकृतेति। वह्निव्याप्यधूम साध्यकानुमितेरपि कदाचिदुद्देश्यतया वक्ष्यमाणातिप्रसंगवारणासम्भवादुद्देश्य पदं प्रकृतार्थकतया व्याचष्टे उद्देश्येतीति। वह्निसाध्यकोपनयस्य- तत्सा ध्यकन्यायान्तर्गतोपनयस्य । एतेन सत्यन्तदलसत्त्वमाविष्कृतम् । वह्नि व्याप्यधूमसाध्यकेत्यादिना ऽन्यसाधकानुमितिमादाय विशेष्यदलसत्त्वं स्फुटीकृतम् । वारणाय - प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावारणाय। प्रकृतद्वयम् - प्रकृतप्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योः एकसाध्यादिकत्वप्रतिपादकं प्रकृत पदद्वयम् (साध्यपक्षविशेषनियन्त्रितार्थकं प्रकृतपदद्वयम्।)प्रकृतन्यायावयवत्व पर्यन्तानिवेशे वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञानुरोधेन तत्साध्यकानुमितेरपि प्रकृतपदेन विवक्षणीयतया तामादाय दर्शितोपनये प्रकृतानुमितिपर्यन्ता निवेशे वह्निसाध्यकन्यायस्यापि प्रकृतन्यायेत्यनेन विवक्षणीयतया तदव-

[दी] तथाच, यादृशपक्षसाध्यक न्यायावयवत्वं तादृशपक्षसाध्य कानुमित्यन्यूनानतिरिक्त विषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पर्यवसितोर्थः ।

यवत्वमादाय तत्र प्रतिज्ञाव्यवहारस्य दुर्वारत्वादुभयत्र प्रकृतत्वानिवेशः । (तथा च सति तत्पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्सा- ध्यपक्षकानुमितेरेवान्तर्भावान्नातिप्रसङ्गः एतदेव) तथा च सति अभिन्न साध्यपक्षकन्यायानुमित्यन्तर्भावे यादृशो लक्षणार्थस्तं स्फुटयति तथा चेति ।

यत्तु तादृशोपनये वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणाय न्याये, वह्निसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वानिवेशनमिति प्रकृतद्वयमित्यर्थ इति;- तच्चिन्त्यम् - तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय- स्यात्र निर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योरुभयत्र समभिव्याहृत साध्यपक्षान्वयनिवेशसूचनाय प्रकृतद्वयं तत्साध्यपक्षार्थक मित्यस्यैवाभि धातु मुचिततया तदुपेक्ष्य प्रतिज्ञाव्यवहारविषयतावच्छेदकीभूतैकधर्मशरीरे द्विधा निविष्टयो स्साध्यपक्षयोरभेदमात्रलाभाय तथा चेत्याभिधाने सन्दर्भ विरोधात् । यादृशेत्यादेः स्वस्येत्यादिः । तादृशेत्यादेः स्वनिष्ठमित्यादिः । पर्यवसितोर्थः— प्रतिज्ञापदप्रतिपाद्यतावच्छेदकतया मूलाभिप्रायविषयः ।

एवं च सति प्रतिज्ञादिपदस्य नानार्थकत्वं न दोषाय; गत्यन्तर विरहादिति प्रागेवोक्तं ग्रन्थकृतैव । तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तत्साध्य- कत्वस्य न्यायांशे ऽ निवेशने उक्तोपनय एवातिप्रसङ्गः । यत्पक्षकानुमिति समानविषयकत्वं तत्पक्षकन्यायान्तर्गतत्वस्याक्षतत्वादिति तन्निवेशनम् । द्रव्यव्याप्यधूमवानयमित्याकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकोपनयवारणाय सा- ध्यतावच्छेदकनिवेशनम् । एतल्लक्षणघटकन्यायावयवत्वशरीरे उदाहरणा द्यघटकत्वनिवेशस्य सिषाधयिषाधीनन्यायप्रयोगानङ्गीकारपक्षे प्रयोजनान्तर विरहात्प्रतिज्ञा ऽघटकत्वमात्रस्य तदेकदेशसाधारणस्य निवेशनीयतया बहुधा

[री] धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्त विषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणायान्यूनेति । निगमनवारणाया ऽनतिरिक्तेति ।

दिसाध्यकन्यायान्तर्गतस्य यत्किञ्चिद्धर्मिकवह्न्यादिसाध्यकानुमित्यन्यूनान तिरिक्तविषयकबोधजनकस्य स वह्निमानित्युदाहरणैकदेशस्य वारणायैकधर्मा वच्छिन्नपक्षकत्वनिवेशनम् ।

वस्तुतो ऽनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशि ष्ट्यावगाहित्वे सति तादृशवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपमनु मितिमनन्तर्भाव्यैवाग्रे निर्वचनीयम् । तत्र प्रकृतपक्षादिनिवेशव्यावृत्ति रग्रे दर्शनीयेति किं व्यावर्त्यस्थलान्तरानुसरणेन ।

यत्तु— पक्षविशेषमनन्तर्भाव्यानातिप्रसक्तस्य न्यायत्वस्य दुर्वचतया पक्षप्रवेशनमिति— तदसत् , तथा सति हेतुविशेषमनन्तर्भाव्यापि तस्य दुर्वचतया यादृशहेतुकेत्यस्यापि वक्तुमुचितत्वात् ।

यदि च न्यायपदोपादानादेव तद्धेतुनियन्त्रितन्यायलाभ इति न तदभिहितमित्युच्यते तदा पक्षप्रवेशस्यावश्यकत्वेपि न्यायपदादेव पक्ष विशेषनियन्त्रितन्यायलाभ इति यादृशपक्षक इत्यभिधानस्यानुपयुक्ततेति। हेतोर्वारणायेति । अनतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टे यत्साध्य तावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वं तद्विलक्षणविषयिताशून्यत्वम् , नतु प्रकृतानुमित्यविषयाविषयकत्वम्, स्वयमेवाग्रे दूषणीयत्वात् । तादृशविषय ताविलक्षणत्वं च, तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यसंशय निवर्तकतावच्छेदकत्वरूपं निर्वक्ष्यते । एवं चोक्तहेत्ववयवजन्यबोधस्यानु मित्यविषयवह्निनिष्ठधूमज्ञानज्ञाप्यत्वविषयकत्वेपि तादृशविषयताविलक्षण विषयताशून्यत्व मक्षतमेवेत्यतिप्रसक्तेरिति भावः ! निगमनवारणायेति ।

[दी] यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकपदं न श्रूयते तथापि न्यूनताभङ्गायोपनयस्थाऽयमादिपदानुषङ्गात्तथा बोध्यम् । इत्थमेव च प्रसक्तामतिप्रसक्तिं निगमनं चेत्यादिना निराकरिष्यति । तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं सन्न परामर्शहेतुः । येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि व्याप्नुयात् ।

निगमनजन्यबोधस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनविषयकतया ऽतिव्याप्तिप्रसक्तेरिति भावः । निगमने– तस्माद्वह्निमानित्यादिवाक्यसन्निधाने । साक्षादिति । अवयवा न्तरवहिर्भावेनेत्यर्थः । न श्रूयत इति । तथा च कथं तज्जन्यबोधस्यान्यून विषयकत्वमिति भावः । न्यूनताभङ्गाय– आकांक्षापूरणाय । पक्षतावच्छे- दकविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्ताबोधने कस्तादृशवह्निमानिति जिज्ञासा निवर्तते वह्निमानित्यभिधानेन तादृशाकांक्षोत्सर्गतो जायत इत्यनुभवसिद्ध मेवेति भावः । अनुषङ्गादिति । निगमनसमभिव्याहृतत्वेनानुसन्धानो पगमादित्यर्थः ।

तथाच तदन्तर्भाव्यैव निगमनावयवत्वं पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयक बोधजनकन्यायावयवत्वमादाय तादृशसमुदायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः। निगमनं च न परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताग्रिममूलग्रन्थस्य सत्यन्तदलविर- हेण निगमनेनातिव्याप्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते, तच्च न घटते सत्यन्तस्य न्यायावयवत्वरूपत्वाचस्य च निगमनसाधारणत्वात् यथाश्रुतस्यापि सत्यन्तार्थस्य प्रतिज्ञायामिव तत्राप्यक्षतत्वात् । अनतिरिक्तविषयकत्वविशे षणेनैव तद्वारणाच्चेत्यनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणस्य निगमनातिव्याप्ति वारकतापरत्वेन तादृशग्रन्थमत्रैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति इत्थ मेव चेति । अन्यूनानतिरिक्तेति । तथा च

(दी] अबाधितत्वादेः तद्बोधौपयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बोधक तया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत्तु पृथिवीतरे-भ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते तत्र पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति ;

न्यायावयवत्वपर्यवसित निरुक्तपरामर्शप्रयोजक शाब्द ज्ञानजनकत्वसत्त्वेप्यन्यूनानतिरिक्त विषयकज्ञानजनकत्वं नास्तीति पर्यवसितार्थः । अबाधितत्वादिपरतया उदीच्य तद्बोधेनापि निर्वाह्या निगमनजन्यशाब्दबोधे तद्भावार्थं लक्षणादरो न युक्त इति मूलोक्तं तद्विषयकतयातिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहम् , एवं पञ्चम्यन्तभागा र्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वप्रतिपादनेन न्यूनत्वं चेत्यतः पूरयति तद्बोधौपयिकेति । अबाधितत्वादिबोधौपयिकेत्यर्थः । विशिष्टहेतु सम्बन्धस्य– व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य । तस्य चाबा-धितत्वादिव्याप्यतया तद्बोधौपयिकत्वं बोध्यम् ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति– यत्त्विति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यसमस्तं इतरपदं पृथिवीतरपरं इतरादिससम्बन्धिकार्थबोधकपदानां समभिव्या-हृततत्तत्पदोपस्थाप्य तत्तदर्थेतरत्वादिना निरूढलक्षणा, अतोवाद्विवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेपि न क्षतिः । प्रतिज्ञादौ सर्वत्रैकेनैव पदेन सा-ध्यादिनिर्देश इति न नियमः । तेनाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यु दाहरणप्रयोगाविरोधः । विशेष्यवाचकं पृथिवीति पदान्तरं पूरणीयं अतपदं समस्तमित्येक वा । उदाहरणवारणायेति । तज्जन्यबोधेपि पक्ष साध्याश्रयत्वात्मक तत्सम्बन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभानेनान्यूनविषय कत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत् – अनतिरिक्तेति पदम् । अन्यूनविषय कत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयकत्वं सर्वस्मात्कालत्ववानयं कालरूपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे ऽतिव्याप्तेः ।

[दी] तत्तुच्छम् । तेन पृथिव्या भितरभेदस्याविषयीकरणात् । तात्पर्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । न च तावता प्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवः, यन्नेत्यादेरनन्वयात् ।

नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वं हेतुत्वम्, प्रमेयाद्वाच्यत्वव त्प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः । नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष विषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकत्वं तद्वैशिष्टयविष- यकत्वं वा प्रमेयनिष्ठहेतुत्वम्, प्रमेयं प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः । तज्जन्य बोधे प्रमेयत्ववत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकस्य- धर्मिणि वैशिष्टयभानादिति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवि- शिष्टवैशिष्टयावगाहित्वं तद्वाच्यम् । तथा च नोक्तोदाहरणे ऽतिव्याप्ति रित्याशयेन दूषयति तत्तुच्छमिति ।

ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य विशेष्यपरत्वं इतरपदस्य पृथि- वीतरपरत्व मवगत्य तादृशोदाहरणात्पृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं प्रत्ये तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह तात्पर्यभ्रमणेति । तादृशेति । अ- न्यूनविषयकेत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात्— तथा चायमित्याकारकसाध्यवत्त्व तात्पर्यभ्रमविषय सर्वनामपदघटितोपनये ऽतिव्याप्तत्वात् । तात्पर्यभ्रमदशा यामपि नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह नच तावतापीति । उदाहरणस्य— उदाहरणत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य । यन्नेत्यादेः— यन्नेत्यादिभागार्थस्य । अनन्वयात्— पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्येतादृशबोधे ऽप्रवेशात् । तथा चान्यूनविषयक तादृशबोधजनकत्व मेकदेशस्यैव । ननु यन्नेत्यादिघटित समुदायस्य, एकदेशस्य तु न्यायावयवत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गशङ्का, न्यायान्तर्गतत्वस्यैकदेशसाधारणस्य निवेशे चानतिरिक्तविषयकत्वनिवेशेपि तादृशोदाहरणैकदेश एवातिव्याप्तिरिति भावः । तात्पर्यभ्रमेण यन्नेत्यादि-

कान्तर्भाव्य यद्भिन्ना पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यन्वयबोधस्सम्भवतीति नाशङ्कनीयम् । जलं न द्रव्यं गन्धवदित्यादौ जलभिन्नद्रव्यं गन्धवदित्य न्वयबोधस्यानुभवविरुद्धतया नञर्थोद्देश्यतावच्छेदककबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । यदितरभिन्नपृथिव्यन्यदित्याकारको यदर्थविशेष्यकबोधोऽपि न सम्भवति । अयं न पचति पुरुष इत्यत्र इदं पदार्थे पाककर्तृपुरुषभेदबोधस्यानुभवविरुद्धतया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाख्यातार्थभानस्य, पचति चैत्र इवायमित्यादितः पाककर्तृचैत्रादिसादृश्यबोधस्याननुभवेनेतरविशेषणविशेषण तया तद्भानस्यैव वाऽव्युत्पन्नत्वात् ।

अत्र केचित्— अन्यूनविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमेव, नतु पक्षतावच्छेदक विशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वम् । एवं च दर्शितव्यति रेक्युदाहरणजन्यबोधस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वादतिव्याप्तिः प्रसज्यते । नचैवमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्ट पक्षघटितैकवाक्यार्थबोधकत्व मुदाहरणैकदेशस्यैव, नतु तत्र पृथिव्यादि भागघटितसमुदायस्येत्यवयवत्वविशेषणप्रवेशादेव नातिव्याप्तिरिति वा- च्यम् । तादृशान्यूनविषयकत्वघटित धर्मावच्छिन्ननिरूपित जनकतापर्यन्त निवेशात् । वाक्यार्थद्वयविषयकसमूहालम्बनबोधजनकता मादायातिव्याप्तेः प्रसञ्जनात् , नहि तादृशसमूहालम्बनबोधजनकत्व मेकदेशे पर्यवस्यति । अपितु समुदाय एव । अथवा न्यायान्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः । अत एव मिश्राणां"घटशब्दो गुणः, द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा"दित्यत्रोदाहरणे यदि प्रतिज्ञारूपशब्द एव दृष्टान्तत्वेन उपादीयते तदा तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं त्वादित्यादिना शाब्दज्ञानपदस्य व्यावृत्तिदानसङ्गतिः तददाने तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिः विषयविधया श्रावणप्रत्यक्षजनकत्वात्तादृशदृष्टान्तरूपशब्द- स्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्व मेवान्यूनविषयकत्वम् , एवं च

तादृशोदाहरणैकदेशातिव्याप्तिवारणायैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकभावविशिष्ट साध्यप्रकारकत्वार्थकमनतिरिक्तविषयकत्वमिति तज्जन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यप्रकारकत्वात । मात्रपदान्तर्भावान्निगमनव्युदासः तज्जन्यबोधे विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यांशे भानेन शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यप्रकारकत्वात् । एवं वह्निव्याप्यधूमवानय मित्याद्युपनयजन्यबोधस्य व्याप्तिघटकाधिकरणांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वेपि साध्यांशे व्यापकत्वस्याधिकस्य भानेन तत्रापि नातिप्रसङ्गः ।

नचैवमपि यत्र पृथिवीतरान्यदित्युदाहरणैकदेशेऽतिप्रसङ्गः, तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्न विशेष्यकत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्वयनिष्कृष्टार्थत्वात् तादृशोदाहरणभागजन्यबोधस्येतरभेदांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तादृश प्रकारकत्वविरहात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनं च यत्र कालिक सम्बन्धेन कालपरिमाणस्पन्दत्वादे स्साध्यतासमवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रत्योपनयीयव्याप्यान्तातिरिक्तभागवारणाय । सिसाधयिषया च न्याय प्रयोगो नाभ्युपेयत इति यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुता तत्रत्योपनयीय तादृशभागे ऽतिप्रसङ्ग इत्यस्य नावकाशः ।

नचैवमपि निगमनीये तस्मादित्यंशातिरिक्तांशे ऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । तस्मादित्यंशार्थमनन्तर्भाव्य व्यवहितयोः पक्षसाध्यवद्वाचक पदयोरन्वयबोधजनकत्वादिति रीत्या उक्तस्थलेपि व्यावृत्तिदानं सङ्गमयन्ति । अवम्पदाननुषङ्गपक्षे निगमने ऽनतिरिक्तविषयकत्वव्यावृत्ति र्न सङ्गच्छेत इत्याशङ्कते ।

[टी] यदि च निगमने नाऽक्षमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव विशिष्टलाभादिति विभाव्यते, तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभाने सामान्यतः पक्षेपि साध्यवत्त्वभानात् पक्षे हेतुव्यापक साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्ताबोधकस्योपनयस्य ; यत्र पक्षसाध्ययोस्ताद्रूप्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुन्न्यासः,

---

यदि चेति । अयमादीत्यादिना इदमादिपरिग्रहः । वाक्यैकवाक्यतयेति । उपनयनिगमनवाक्ययोरेकवाक्यतयेत्यर्थः । विशिष्टलाभात्— पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्तालाभाद्विशेषाकांक्षानिवृत्तेः । नच पक्षवाचकपदाननुषङ्गे तस्मात्तथेत्यादिनिगमनविरोधः अनुयोगविनिर्मितनञर्थशाब्दबोधस्याऽननुगततया तन्मात्रस्याबोधकत्वेन वाक्यत्वाभावादिति वाच्यम् । एतन्मते तादृशनिगमनानभ्युपगमात् । यद्यप्यनतिरिक्तविषयकत्वानिवेशे अन्यूनविषयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्यायावयवत्वविशेषितं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधमादाय हेत्वादावतिप्रसक्तम्, तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतावच्छेदक यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतावद्वर्णसमुदायत्वनिवेशे नायं दोष इति स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह तदेत्यादिना । भाने— ज्ञाने । सामान्यतः— अधिकरणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने विशेषरूपानवच्छिन्ने इति वा । साध्यवत्त्वभानात्— साध्यवत्त्वविषयकत्वात्, उपनयस्य वारणाय तदिति योजना । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवान्यूनविषयकत्वम्, नतु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव इत्यभिप्रायेणेदम् । प्रमेयाद्वाच्यत्वानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादि वक्ष्यमाणहेतुवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावाभिप्रायेण स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह यत्रेति । पक्षेति । पक्षस्य ताद्रूप्येण पक्षताव

[टी] तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोगः तत्रोदाहरणोपनययोः। यत्र च पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यता तत्रैतत्पर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासः तत्रोदाहरणस्य ;

च्छेदकप्रकारेण दृष्टान्ततया यत्रोपन्यासः तत्रोदाहरणस्य, साध्यस्य तादृ्प्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुतया यत्रोपन्यासः तत्रोपनयस्य च वारणाय तदित्यर्थः। रूपान्तरेण पक्षसाध्ययोर्दृष्टान्तहेतुत्वेनोपन्यासे दर्शितान्यूनविषयकत्वासम्भव इति तादृ्प्येणेति ।

ननु पक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टान्तहेतुत्वसम्भव इति संशयाभावान्नयाय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिषाधयिषयेति। जल्पस्थले संशयस्यावश्यकत्वेपि वादस्थले न तथेति संशयमन्तरेणापि अनुमित्साधीनानुमितिनिर्वाहाय प्रयोगसम्भवादिति भावः ।

ननु सिषाधयिषया न्यायप्रयोगोपगमे पञ्चम्यर्थहेतुत्वे यादृशसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयस्तत्सम्बन्धेन वह्निसाध्यकहेतुत्वपक्षकवह्निहेतुकन्यायान्तर्गतहेत्ववयवे ऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति सिषाधयिषया न्यायप्रयोगो नाङ्गीकर्तव्य इत्यत उक्तव्याप्तिर्न सङ्गच्छत इत्यतस्स्थलान्तरमनुसरति यत्र चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्यत्रोद्देश्यता तत्रैतत्पर्वतत्वेनापि दृष्टान्तता न सम्भवति, एतत्पर्वतत्वेन साध्यवत्तानिश्चयस्यापि तादृशानुमितिविरोधित्वात्, अतः पर्वतत्वावच्छेदेनेति। तत्रोदाहरणस्येति। यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निमत्तावगाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकत्वस्याधिकस्य वह्न्यंशे भानात्तादृशदृष्टान्तघटितोदाहरणजन्यबोधे च तदभानादस्यानुमितिन्यूनविषयकत्वमेव ; तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपं निर्वाच्यमुद्देश्यानुमित्यन्यूनविषयकत्व मव्याहतमेवेति भावः ।

[दी] सत्यन्तस्य वा,

यद्यपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्न अन्वतानिरूपितजनकतावच्छेदकाविषयतानिवेशे उदाहरणैकदेश एव तादृशविषयता नतु समुदाये इति न्यायावयवत्व निवेशान्नातिव्याप्तिप्रसङ्गः ;

तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगर्भन्यायावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम्; तच्च यथाऽयं पर्वत इत्युदाहरणैकदेशेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधनकन्यायनिविष्टप्रतिज्ञालक्षणे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशे नैतद्व्याव‍ृत्तिसङ्गतिरित्यपरितोषेण व्यावृत्त्यन्तरमाह सत्यन्तस्य वेति । अत्रायमाशयः— एतल्लक्षणघटक न्यायावयवत्वशरीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् , अनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणेनैव तादृशभागद्वयघटितसमुदायातिप्रसङ्गवारणात् ।

नच शब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञान विषयत्वमेव वाच्यम् , एवं च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रातिज्ञाविषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदाये ऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् ।

नच तादृशवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वम्, तादृशं च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वमपीति तत्समुदायातिप्रसङ्ग एवेति तादृशभाग द्वयाघटितत्व मवश्यमेव निवेश्यमिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याय तादृशयत्किंचिदेकज्ञानविषयिताशालिवर्णत्वसमनैयत्यमेव निवेश्य प्रतिज्ञा हेत्वादिसमुदायत्वस्य वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयक यत्किंचिज्ज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्त समुदायत्वे सत्वेपि न क्षतिः, तदुभयस्मादपि प्रतिज्ञाव्यवहारात् । अपि तु

प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवह्निसम्बन्धि बुद्धित्वावच्छिन्न जन्यता निरूपित जनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्व मादायैव प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकत्वं प्रतिज्ञामात्राघटकत्वमेव वा निवेशनीयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्य तानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतानिवेशासम्भवात् ।

इत्थं चाऽननुषङ्गपक्षेऽप्ययं तस्माद्वह्निमानिति भागे प्रतिज्ञादिहेत्वन्त भागेपि व्यावृत्तिस्सम्भवतीति अवयवाघटकेति । नच तदुपादानेपि धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठ धूम विशेषित हेतुत्वविषयक शाब्दत्वावच्छिन्नकारण धूमादित्यादिहेतुविषयक ज्ञानविषयतामादायावयवाघटके तादृशहेतावतिव्याप्तिवारणायानतिरिक्त विषयकबोधनिष्ठ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकविशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकताव च्छेदक यत्किंचिज्ज्ञानविषयतानिरूपक वर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकत्वमा अवयवाघटकत्वनिवेशनं निष्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तादृशहेतुवारणाय अवयवाघटकेत्यनेन अवयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठ जनकताव्यावृत्ताव यवत्व पर्याप्त्यवच्छेदक यत्किञ्चिद्धर्मव्यापकविषयताकान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छि न्नभेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकतायां विवक्षणीयत्वात् । अव यवत्वं चेदं न्यायान्तर्गत वाविशेषणशून्यम् । तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीन वाक्यज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणतायास्सत्त्वेपि तत्संग्रहः; तादृशोदासीन वाक्येपि तथाविधावयवत्वपर्याप्तेः ।

[टी] हेत्वन्तस्याऽयमादिनिगमनान्तस्य च वारणाय तत् । यद्यपि

वस्तुतस्तु अवयवत्वघटक विशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव व्याप्तिः सम्पच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाघटकत्वदलपरित्याग सम्भवेपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्येतदभिप्रायैव अवयवाघटके त्वभिहितमिति ।

केचित्तु— यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथंचित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं सम्भवति तत्रैकदेशे ऽतिप्रसंगवारणायावयवाघटकत्वनिवेशन मावश्यक मित्याहुः । तदसत्; प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधकताया एकदेशे संभवेपि तन्मात्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः । कथंचित्प्रयोगेपि वैयर्थ्येन तत्र समुदायमन्तर्भाव्य न्यायत्वानङ्गीकारात् । अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय वास्तवतथाविध तात्पर्यसत्ताया लक्षणे निवेशनीयतया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसंगानवकाशादिति । हेत्वन्तस्येति । कथितान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकता निवेशेन तत्तद्भागप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहेत्वादावति व्याप्ति न सम्भवतीति निगमनमात्रं हेतुमात्रं चोपेक्षितम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकेत्यस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनविषयस्सन्ननतिरिक्तो विषयो यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमिति विषयातिरिक्तावृत्ति यद्विषयत्वं तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यद्यपीति ।

यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यक यत्किंचिदनुमित्याविषयविषयकत्वं पर्वतो वह्निमानित्यादि प्रतिज्ञाजन्यनिखिलबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विवक्षणीयः, तथा च केवलाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकस्थलेप्यतिरिक्ताप्रसिद्धिरस्त्येव ; तथाप्यप्रसिद्धिं स्फुटीकर्तुं अभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वादिसाध्यकस्थले विश्वमेवानुमितिविषय इत्येतदभिप्राय सर्वमित्युक्तम् । सर्वे-

[दी] सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्रसिद्धिः ; नच कोऽप्यप्रसिद्धया प्रमेयं नवेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगात न तादृशी प्रतिज्ञा, प्रकृतानुमितिर्विषयतासमव्याप्तविषयताकत्वम् , प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्यमिति वाच्यम्।

यो दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रेव प्रक्रान्तकतिपयपदार्थमात्रवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्न तात्पर्येणापि विशेष्यवाचकपदान्तरासमभिव्याहृत सर्वपदप्रयोगसम्भवात्सर्वं प्रमेयमित्युक्तावनुमितिविषयतायाः केवलान्वयित्वालाभादभिधेयमित्युक्तम् ।

एवं च किंचिद्धर्मावच्छिन्नांशे ऽभेदेन स्वार्थविशेषणकबोधपरसर्व शब्दस्य तद्धर्मव्यापकविधेयव्याप्य सर्वत्वबोधकताव्युत्पत्तेरभिधेयत्वव्यापक सर्वत्वलाभान्नानुमितेः कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वशङ्केति भावः। अतिरिक्ता प्रसिद्धिः– प्रकृतानुमितिविषयातिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयत्वं पक्षनिष्ठाभाव प्रतियोगि नवेति संशयसम्भव इत्यतस्तत्संग्रहायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्व मन्यथा निर्वक्ति प्रकृतेति । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमिति विषयता व्यापकविषयिताकत्वमित्यर्थः । स्वविषयेऽनुमितिविषयान्यूनत्वस्य स्वविषयत्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात्, स्वविषये ऽनुमितिविषयानतिरिक्त त्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वादिति भावः।

यद्यपि समूहालम्बनात्मक प्रकृतपक्षक वह्निविधेयकानुमितिविषय तायाः विश्लिष्टाचितया पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञाजन्यबोधो न तादृशानु मितिविषयतासमनियतविषयताकः वाक्यान्तरसहित तज्जन्यसमूहालम्बन बोधजनक यत्किंचिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वं न तन्मात्रपर्याप्तं यत्किंचि त्प्रकृतानुमितिव्यक्तिविषयतासमनैयत्यस्य विवक्षणेपि च निगमनाद्यति व्याप्तिर्दुर्वारैव, तज्जन्यबोधस्यापि पर्वतो वह्निमान् धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमां श्चेत्याकारकसमूहालम्बनानुमितिविषयतासमनियतविषयताकत्वात् ।

[दी] सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रयोगिता काशाभाववद्वेदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधकोपनयेऽतिव्याप्तेः ।

तथापि प्रकृतपक्षक प्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित जन्यतावच्छेदकविषयतात्वेन यद्विषयतासमनैयत्यं तत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न दोषः ।

नन्वेवं सत्युक्तस्थलीयोपनये ऽतिव्याप्तिः, तज्जन्यबोधस्यापि विश्वविषयकत्वेन तथाविधानुमितिविषयितासमानियतविषयताकत्वादित्यतो विधेयतापदस्य प्रकारत्वाभिप्रायेणान्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृशोपनयजन्यबोधे प्रकारीभवतो ऽभावत्वादेस्तादृशानुमितावप्रकारत्वान्न तत्प्रकारतायास्समनैयत्यमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति । सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिदं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव तत्स्थलीयोपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारताया स्समनैयत्यमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु विशेषणानवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्यं विवक्षणीयम्, अतो नातिव्याप्तिः ; उपनयजन्यबोधे ऽभावत्वादौ तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्तानुमितेस्तादृशप्रकारतायाश्च तत्रासत्त्वादित्यतो ऽनुमितावपि तेषां तथाविधप्रकरताघटनाय स्थलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । अत्राभावत्वप्रतियोगित्वत्वादीनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकत्वाद्भवति तथात्वमिति भावः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रसिद्ध्यर्थम्। विशिष्टपक्षबोधक इति । उपनयस्थेदम्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शे ऽन्यूनविषयकत्वं न सम्भवतीति भ्रमनिराकरणाय व्याप्तिशरीरे साधनसाध्यप्रकारेणैव तदधिकरणान्तर्भावः नत्वधिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ तस्य तत्त्वस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वविरहेपि नासङ्गतिः । हेतुरप्यत्रेदन्त्वं समवायेन द्रव्यमेव

[टी] तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वं, तदन्यून विषयकत्वम् ।

वा बोध्यः । गुणादेस्तथात्वे हेतुतावच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपतः उप नयजन्यबोधे माने कथितप्रकारतासमनैयत्यानुपपत्तेः ।

नचाभेदेन विषयतासमनैयत्योक्तावनुमितिविषयतात्वसमानियत स्व विषयतात्वकत्वोक्तौ नायं दोष इति वाच्यम् । हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञा घटकन्यायान्तर्गत हेतुजन्यबोधविषयताया मनुमितिनिरूपितविषयतात्वाभावा दनुमितिविषयतात्वव्याप्य स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबोधवारण सम्भवेनान्यूनविषयकत्वांशवैयर्थ्यापत्तेः ।

नहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदका वच्छिन्न विषयताबहिर्भूतविषयता अनुमितिनिरूपिता । समूहालम्बनानु मितिनिरूपितत्वमादाय नातिप्रसङ्गावकाशः प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदक विषयतात्वस्यैव निवेशनीयत्वादन्यथा ऽसम्भवापातादिति । उपनय विशेषातिव्याप्त्यभिधानं चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य निरुक्तार्थ कत्वे सर्वस्मात्कालत्ववानयं कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे ऽव्यतिव्याप्तिर्बोध्या तज्जन्यबोधविषयतायाः विश्ववृत्तित्वेनानुमितिविषयता व्यापकत्वात् ।

एवं तादृशान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य किंचिज्जन्यतानवच्छेद- कत्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविवक्षणासम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहालम्बन बोधमादाय तन्निष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता ऽधे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवे ऽतिव्याप्ति र्दुर्वारा । तस्यानवच्छिन्नप्रकारताव्यापकप्रकारताकत्वविवक्षयापि वारणा सम्भवादिमापि बोध्यम् । एतद्दोषवारणाय प्रथमतो ऽनुमित्यन्यूनविषय कत्वमन्यथा निर्वक्ति तथापि प्रकृतेति । एवञ्च पक्षतावच्छेदक

[दी] प्रकृतपञ्चम्यर्थपक्षकप्रतिज्ञास्थले तु पक्षे प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्य बोधको हेतुर्नतु प्रकृतसाध्यस्य ।

विशिष्टार्थकं तदनुपादाने प्रमेयाद्वाच्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवे, यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेपि घटान्यत्ववद्रूपघटान्यतरस्मात् घटान्यत्ववत्सधर्मा घटो घटान्यत्ववानित्य कारिका, या सामानाधिकरण्य सम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तद्घटितन्यायान्तर्गते रूपघटान्यतर त्वावच्छिन्नांशे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणताघ्नघटान्यत्वघटित तादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताके विशिष्टान्यतररूपहेतुप्रतिपादके हेत्ववयवे ऽतिव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचार वारकतया घटान्यत्वात्मकविशेषणस्य धर्मिभेदेन विशेष्यस्य घटान्यत्व समानाधिकरणसत्तासमानाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारवारकतया च विशेष्यतावच्छेदकस्य सार्थक्यमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वान्निर वयवं गगनं नित्यं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वह्निमत्पर्वतावृत्तिधर्म शून्यत्वादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् वह्निविशिष्टपर्वतावृत्तिधर्मशून्यत्वादि-त्यादौ हेत्ववयवे ऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशन मावश्यकम् । अखण्डाभावघटकतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्वतत्वादीना मवैयर्थ्यम् ।

साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशनप्रयोजनमाह—पञ्चम्यर्थेति । हेतुत्वं प्रमेयाद्वाच्यत्ववत्प्रमेयादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य विभक्त्यर्थहेतुत्वे प्रमेयाद्यात्मकप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाविशिष्ट वैशिष्ट्यानवगाहित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपित साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमेव पर्यवसितोर्थः ।

[दी] तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम्

सम्बन्धविशेषश्चैतद्दले न प्रवेश्यः प्रयोजनविरहात्; अतः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य यादृशसम्बन्धेनान्वयस्तस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेपि नैत द्व्यावृत्त्यसङ्गतिः ।

यदि च जन्यग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थैकदेशजन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य हेतुज्ञानस्यान्वयः, नतु परम्परासम्बन्धेन तादृशविषयत्वे, तदा जन्य त्वपक्षकोक्तसाध्यहेतुकस्थले व्यावृत्तिर्बोध्या । पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्त निवेशात्, नतु तादृशविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले हेतुजन्यबोधस्य तादृशविशिष्टपक्षे इतरवैशिष्ट्यानवगाहित्वात् तादृशविषयताविल-क्षणेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विषयताविलक्षणेत्यर्थकम् । तद्विलक्षणत्वं न तद्भिन्नत्वम्, प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतायास्तद्भिन्न त्वेनासम्भवापातात् । तादृशविषयताभिन्नमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेना सम्भवोद्धारे निगमनातिव्याप्तितादवस्थ्यापत्तेः । अन्यूनविषयकत्वदलवैय र्थ्यञ्च धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवजन्य बोधीयहेतुत्वनिष्ठमुख्यविशेष्यतायास्तादृशविषयताभिन्नत्वात् । एतेन तादृशविषयतानन्तःपातित्वं प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वं वा तदि त्यपि निरस्तम् । उक्तस्थले आलोकाद्यंशे हेतुत्वप्रकारताया एव ता-दृशविषयान्तःपातित्वात् प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्च हेतुजन्य बोधीय तद्विषयताया अतथात्वात् ।

नच तथाविधविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टधर्मावच्छिन्नविषयताशून्य त्वनिवेशान्न दोष इत्यपि साधु, यत्र प्रमेयसामान्यस्य पक्षतावेच्छदकादि घटकता तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाप्रसिद्धेः विलक्षणावच्छे

दकतानिवेशेऽपि द्रव्यव्याप्यधूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न्यायान्तर्गतनिगमनादावतिव्याप्तिः, तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकधूमत्वादेस्तादृशविषयतावच्छेदक कोटिप्रविष्टत्वनियमात् । अपि तु तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यं संशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वमेव तत् । निगमनादिजन्यबोधीय ज्ञानज्ञाप्यत्वादिविषयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यं ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वारणम् । उक्तहेत्ववयवजन्यबोधानिवर्त्यस्य हेतुत्वं धूमीयं नवेत्यादिसंशयस्य धूमादिज्ञानज्ञाप्यत्वघटित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारनिश्चयनिवर्त्यतया तादृशबोधविषयताया न तथाविधविषयताविलक्षणतेत्यन्यूनपदस्य व्यावृत्तिसङ्गतिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविरोधिविषयक तथाविधविषयताशालिसमूहालम्बननिश्चयनिवर्तनीयतया तादृश निश्चयानिवर्त्य संशयाप्रसिद्धि ; अतः तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । इत्थं चाधिकमवगाहमानेऽपि निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य विशिष्ट पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षविषयत्वस्याक्षततया धूमज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्य तादृशविषयताशालिनिश्चयनिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । अवच्छिन्नत्वं चान्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वपर्यवसितम्, अतो ज्ञानज्ञाप्यत्वं धूमीयं नवेति संशयनिरूपित प्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्यत्वातिरिक्त प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यभागविषयताघटितधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वविरहेऽपि नान्यूनपदव्यावृत्त्यसङ्गतिः । अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्य निगमनादिजन्यबोधस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तज्जनकत्वमादाया तिप्रसङ्गस्य वारणाय तादृशसंशयानिवर्तकत्वमुपेक्ष्य तन्निवर्तकतावच्छेदक विषयताशून्यत्वेन बाधो विशेषितः । पक्षतावच्छेदकाद्यनिवेशे तदनव च्छिन्नपक्षादिविषयताशालिनिश्चयसमुदायस्य कमपि संशयं प्रत्यप्रतिबन्धकतया तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यं संशयाप्रसिद्धिः, अतस्तन्निवेश

[दी] प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्त्यविषयकत्वं वा तद नतिरिक्तविषयकत्वम् ।

इति । इत्थं चानतिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यताव च्छेदकावच्छिन्न साध्य विशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशनैव न्यूनविषयक दर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्वविशेषणमनर्थकमित्यपि समाहितम् । तादृशविषयतायां स्वनिष्ठत्वविशेषणे निगमनादिजन्य बोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वविशेषित साध्यविशिष्ट पक्षविषयताशालित्वनियमात् स्वनिष्ठानिरुक्तविषयताशालि निश्चयत्वव्यापक प्रतिबन्धकताक ज्ञानज्ञाप्यत्वा दिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकतया ऽ नतिरिक्तविषयताकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । सत्यन्तस्य न्यायावयवत्वमर्थः निगमने च पक्षवाचकपदमनुषज्यते इति तद्वारणमनतिरिक्तविशेषणप्रयोजनमिति मतमनुसृत्य लघुशरीरमनतिरिक्त विषयकत्वं निर्वक्ति प्रकृतेति । प्रकृतहेतुका या प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिका व्याप्तिस्तदविषयकत्वमित्यर्थः, यद्रूपावच्छिन्नविशेषित प्रकृतहेतुतावच्छेद कावच्छिन्नहेतुविशिष्ट प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विषयनिश्चयत्वं प्रकृत पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमिति जनकतानतिरिक्तवृत्ति, तद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् । तादृशं च रूपं तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्न तद्धेतुव्यापकप्रकृतसाध्यसामा नाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्याभावव्यापकाभावप्रति योगितात्वं च । निगमनस्थतत्पदस्य च व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुपरतया तज्जन्यबोधस्य तादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वान्नातिव्याप्तिः अन्वयव्यति रेकव्याप्त्योर्विशिष्यैकतरानिवेशे अन्वयिनि व्यतिरेकिणि वा निगमने ऽ ति व्याप्तिरिति निरुक्तरूपावच्छिन्नत्वेन द्वयोरनुगमः । यदि च यत्त्वतत्त्वयो र्निवेशान्ननुगमश्शक्य इति भाव्यते । तदा भयद्वयमेव बोधे निवेश नीयं एतल्लाभायैव चौपयिकान्तमिति ध्येयम् । यद्यप्युदाहरणजन्यबोधस्य

[दी] वह्निव्याप्यालोकवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र व्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्यास्संग्रहाय प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादानम्। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमात्सत्त्वादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिदं सत्त्वादिमत् द्रव्यत्वादित्यादिकस्तु न प्रयोगः । विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकांक्षा विरहेणोदाहरणानुत्थानात ।

न निरुक्तरूपावच्छिन्नविषयकत्वम् । तथापि सिषाधयिषाधीनन्याय प्रयोगानुपगमेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नातिप्रसङ्गः, हेत्वन्तभागे च सत्यन्ताभावान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । वह्निव्याप्तिविशिष्टव्यालोकस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणत्वे (सिषाधयिषया न्यायप्रयोगानुपगमे) तद्वि-शिष्टेपि पर्वते तद्वृत्तेरर्थतो लाभेनार्थतस्तत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यगमकता लाभान्न हेत्ववयवाभिधानप्रयोजकाकांक्षावसर इत्यतस्सधर्मेति । तस्याः— प्रतिज्ञायाः । नन्वेवमपि यत्र प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवान्तर्भवति पक्षगर्भे, तत्रत्यप्रतिज्ञाया असंग्रह इत्याशङ्कां परिहरति वह्नीति । विशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेत्यर्थः । तादृशव्याप्तीति । प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तीत्यर्थः । उदाहरणेति । यद्यपि दर्शितस्थले विशिष्टपक्षोपस्थापकपदात् प्रकृतहेतौ विशिष्ट पक्षवृत्तित्वस्याप्यर्थतः प्रतीत्या उपनयादिप्रयोजकाकांक्षाया अप्यनवकाशः। तथापि धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्साधर्म्यनिवेशने तस्यास्सम्भव इति उदा

[दी] अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात । अत एव नैकदोभयव्याप्त्युपन्यासोपि । यदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञायाः तथोपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वसम्भवः । तादात्म्येन गोस्साध्यत्वात गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या

हरणमात्रोपादानम् । अन्यथा— आकांक्षादिविरहेप्यभिधाने । अतिप्रसङ्गात्— हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव—अनाकांक्षितानभिधानादेव । एकदा— एकन्यायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिद्वयेत्यर्थः । व्याप्तिद्वयस्य क्रमेणैवाभिधातुं शक्यतया प्रथमोपन्यस्तव्याप्तिप्रतीत्यैव समीहितनिर्वाहेण व्याप्त्यन्तराकांक्षाऽनुदयादिति भावः ।

एतेनान्वयव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाघटितान्वयव्यतिरेकि हेतुलक्षणानन्तरमपर तल्लक्षणमभिधास्यतो मणिकृतः प्रथमलक्षणानिर्भरबीजमाविष्कृतम् । अत एवैतादृशातिप्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

वह्न्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्त्या यथोपवर्णितलक्षणमाक्षिपति यदि चेति । अत्र चासम्भवासम्भवमाविष्कर्तुं कतिपयप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य यथोपवर्णितानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वं व्यवस्थापयति मैत्र इत्यादिना । अयं गौरित्यत्र गोत्वस्य साध्यत्वे पक्षे साध्यतावच्छेदक गोत्वत्व विशिष्टप्रकारकज्ञानजनकत्वासम्भवादाह तादात्म्येनेति ।

ननु भवतु गोसाध्यकप्रतिज्ञा तादृशी, तथापि यदि समवायेन गोत्वस्य साध्यत्वेपि तथाविधप्रतिज्ञा सम्प्रदायानुमता तदा तत्साध्यक तादृशप्रतिज्ञाया दर्शितबोधजनकत्वासम्भवात् सामान्यतस्तथाकारप्रतिज्ञायास्तथात्वाभिधानमसङ्गतमित्याशङ्कायां तस्याः गोत्वादिसाध्यकत्वं निराकरोति गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादिः । तत्र

[दी] गोत्वादेरसाध्यत्वानुपपत्तेः । पदार्थतावच्छेदकजातौ इत्वर्थस्वान्वयायोगाच्च । वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य वह्नेस्संयोगात्मकस्सम्बन्धो भासते । तथैव वह्निव्याप्यधूमवानय मित्युपनयसङ्गमात् ।

ति शेषः । अनुपपत्तेरिति । प्रतिज्ञायाः साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वानियमात् । अन्यथा सुन्दरवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेपि वह्निमानित्याकारकप्रतिज्ञ प्रसङ्गादिति भावः ।

यद्यपि समवायेन रक्तत्वविशिष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यक रक्तदण्डिमानित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेनरक्तत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकबोधकतासंभवः। तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकपदार्थानामेव विशकलितानां तादृशप्रतिज्ञावाक्यादुपस्थितेः तदधीनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयक मानसबोधेनापि तत्र विशिष्टसाध्यसंशयप्रयोज्यजिज्ञासाविषयसिद्धिसम्भवः प्रकृतेतु विशकलितानामपि गोत्वत्वादिघटकपदार्थानां नोपस्थितिरिति विशेषः । गोत्वादेस्साध्यत्वे दोषान्तरमाह पदार्थेति । नातः पदार्थतावच्छेदकत्वं पदार्थान्तरान्वयित्वासम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदमुपलक्षणम् । अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वमपि तथा बोध्यम् ।

ननु पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकप्रतिज्ञा न वह्निसाधिका, अपि त्वभेदेन वह्निमत्साधिकैव, तथाच तज्जन्यबोधविषयतायाः अभेदेन वह्निमत्साध्यकानुमितिविषयतातो न वैलक्षण्यम्, अतो न तत्रान्यासम्भवकाशः इत्यत आह तथैवेति । तादृशप्रतिज्ञाया वह्निसाध्यकत्वेनैवेत्यर्थः । इत्युपनयसङ्गमात्- इत्याकारकस्योपनयस्य तादृशप्रतिज्ञाघटितन्यायान्तर्गतत्वोपपत्तेः, वह्निमतस्साध्यत्वे वह्निमद्व्याप्यवानित्याकारकस्यैवोपनयस्य

[दी] शाब्दज्ञाने तु वह्निमतो अभेदः । एवं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते ।

सम्भवादिति भावः । शाब्दज्ञाने— वह्निमानित्येतादृशप्रतिज्ञावाक्यजन्य ज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुषज्यते नतु वह्नेस्संयोग इति शेषः नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वादिति हृदयम् ।

तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयत्वमनतिरिक्तविषय कत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे— शुद्धे प्रतियोगिविशेषिते वा । इत्यादौ — इत्यादिप्रतिज्ञायां आदिपदादितरेभ्यो भिद्यते इतरभिन्नमित्यादि परिग्रहः । वैलक्षण्यम् अनुमितिविलक्षणबोधजनकत्वम् । शुद्धभेदसाध्य कानुमितौ भेदस्यानुयोगितया, इतरावच्छिन्नभेदसाध्यकानुमितौ अनुयोगि तया तद्विशेषितस्य तस्य विशेषणताविशेषेण, भिद्यत इति प्रतिज्ञाजन्य बोधे च आख्यातान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वस्य, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादि जन्ये पञ्चम्यन्तार्थेतरप्रतियोगिकत्वविशेषित भेदाश्रयत्वस्य तेन सम्बन्धेन, भिन्नमित्यादिजन्ये च निष्ठान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतरेभ्यो भिन्नमित्यादिजन्ये चेतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नस्य, इतर भिन्नमित्यादिजन्ये चाभेदेन इतरप्रतियोगिकविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नस्य, इतरेभ्यो ऽन्यदित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदावच्छिन्नस्य, इतरान्यदित्यादिजन्ये च अभेदेनेतरप्रतियोगिकविशेषितभेदावच्छिन्नस्य, अभेदेन पक्षांशे विशेषणत्वादिति अनुमितेस्तादृशबोधवैलक्षण्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । ईदृशदिशा प्रकृते विधेयांशे भान इव उद्देश्यतावच्छेद- कांशे भानेपि वैलक्षण्यमवसेयम् । गन्धाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ गन्धादे रसाक्षाद्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वात् गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते इत्याद्याकारक तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे च गन्धादिसम्बन्धस्यैव तथात्वादिति ।

[दी] तदा यादृशपक्षसाध्यकाः पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्तनीयस्य संशयस्यानिवर्तको यः तावतामन्यतमो बाधः तज्जनकत्वं वक्तव्यम् ।

उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया जन्यते तादृशविशिष्टार्थबोधपरत्वेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते—यादृशेति । यादृशरूपावच्छिन्नपक्षक यादृशरूपावच्छिन्नसाध्यक सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाः यादृशरूपावच्छिन्नपक्षे यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधजनिकाः तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकतादृशबोधान्यतमबोधजनकत्वे सति तादृशरूपावच्छिन्नपक्षक तादृशरूपावच्छिन्नसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वं प्रतिज्ञात्वमित्यर्थः, अत्र च जनिका इत्यन्तं बोधविशेषस्य परिचायकमात्रं न तु तदंशस्य लक्षणे निवेशः । बाधाश्च विषयविशेषान् निवेश्य विशेष्यबोधपादेयाः अतो नात्माश्रयशङ्कावकाशः एवं च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमेन एकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यक निखिलप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिज्ञात्वं नैक सम्भवतीति बोधानामन्यतमत्वेनानुगमः तेन रूपेण जनकतांश एव बोधनाविशेषणता नतु निवर्त्यत्वांशेऽपि बोधानामनुगमेऽपि तादृशतादृश बोधानिवर्त्यत्वाभावकूटघटितधर्मस्यानुगतत्वात् तादृशतादृशभेदकूटवद्भिन्नत्वरूपान्यतमत्ववन्निवर्त्यत्वसामान्याभावस्थले तादृशतादृशबोधानिवर्त्यत्वाभावकूटस्य लाघवेन निवेशयितुमुचितत्वात् । एवंच तादृशाभावकूटनिवेशसूचनार्थमन्यतमेनापीत्युक्तम्। एतेन सामान्याभावानिवेशसूचनायापि कारइति कस्याचिव्याख्यानमनादेयम् । विशेष्यदळे अन्यतमत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्थानां नानात्वं तत्रैव, पर्वतादिपक्षके वह्न्यादिसाध्यकस्थले पर्वतादौ वह्न्यादिमदभेदरूपेणैकविधबोधस्यैव प्रतिज्ञया जननान्न तत्र तन्निवेशः । एतेनैकविधबोधमादायान्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः शब्दाभेदस्याप्रयोजकत्वात् । वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञया घटवद्भूतलादिघटितधर्मावच्छिन्नविधेयकः पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकप्रतिज्ञया च तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकोऽपि

बोधो जन्यते तन्निवर्त्यश्च भूतलं घटवन्नवेत्यादिसंशयोऽपीति प्रतिज्ञायांप्रकृतपक्ष तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकत्वस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य वानुपादाने तादृग्बोधानिवर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरतस्तदुपादनम् । यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वस्य यत्किंचिद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनेऽतिप्रसङ्गः प्रागुपदर्शित एवेति यादृशरूपावच्छिन्न पक्षसाध्यक प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधनिवर्त्य संशयानिवर्तकबोधजनकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वं निवेशितम् । अधिकंत्विति न्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमवगाहमानेऽपि निगमनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक तद्रूपावच्छिन्न प्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूप तादृशबोधानतिरिक्तविषयकत्वं बोध विशेषणम्। इत्थं च प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य वह्निर्धूमज्ञानज्ञाप्यो न वेत्यादिसंशयस्य निवर्तकतया तादृशबोधवारणम् । नच प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकबोधत्वेनैवोपादेयतया निगमनादिजन्यबोधस्यापि तथात्वात्तन्निवर्त्यत्वमुक्तसंशयस्याक्षतमेवेति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित तादृशविशिष्टार्थविषयक निश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् उक्तसंशयस्य धूमज्ञानज्ञाप्यत्वाविषयकवह्निमत्पर्वतनिश्चयानिवर्त्यत्वेन तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वाक्षतेः । एतेन सर्वेषामेव संशयानां वह्निमत्पर्वतादिविषयकसमूहालम्बनात्मकत्वविरोधिनिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशबोधानिवर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरित्यपि निरस्तम् । तादृशनिश्चयत्वनिष्ठं निवर्तकतावच्छेदकत्वं च न स्वरूपसम्बन्धरूपं किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन सम्बन्धी वह्निमान्नवेत्याकारकैकदेशसंशयं प्रति वह्निमदन्याभिन्न पर्वतादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशसंशयनिवर्तकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य नासंग्रहः । अत एव धूमादालोकवान् पर्वतोवह्निमानित्यादौ हेतुजन्यबोधनिवर्त्यं हेतुत्वं धूमीयं न वेतिसंशयं प्रति प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य विशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न विशेष्यदलवैयर्थ्यम् । वह्निमत्त्वा

वच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशिष्य विशेष्यप्रकारकोभयनिवेशनम् । यद्यप्यत्र प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यस्य विधेयविशिष्टधर्मिण एव यादृशविशिष्टार्थेत्युपादानसम्भव इति यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्युपेक्ष्य विशेष्यप्रकारयोः खण्डश उपादानसूचनाय पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्यभिधानमनुचितम् । तथापि धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ प्रतिज्ञार्थहेत्वर्थविषयकसमूहालम्बनबोधजनकहेत्वंते हेतौ वा न्यायावयवत्वं परित्यज्य न्यायान्तर्गतत्वनिवेशनपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधनिष्ठैकदेशविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायैकदेशे चाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया असंग्रहः वह्न्यादिशून्यपर्वतादौ वह्निमत्त्वाद्यवगाहिभ्रमात्मकशाब्दबोधसाधारण्यानुरोधेन तत्तत्पदार्थानां परस्परमुपश्लेषावगाहित्वस्यैव तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तत्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यानवच्छेदकत्वादिति । अनतिरिक्तविषयकबोधनिष्ठतादृशपरस्परोपश्लेषावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिजनकताया निवेशसूचनाय तथाभिधानं तादृशपरस्परोपश्लेषावगाहिशाब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशान्नानतिरिक्तविषयकत्वदलवैयर्थ्यमित्यवधेयम् । भेदादिसाध्यकस्थले पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यभेदाश्रयत्वादिरूपयत्किञ्चिदेकार्थविषयकनिश्चयाप्रतिबध्यभेदादिकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतराणीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया न कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वमतस्तद्विशिष्टार्थनिश्चयनिवर्त्यत्वाभावकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च सिषाधयिषाकालीनतादृशबोधाप्रतिबध्यतया तादृशाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । न चानुमितेस्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिषाधयिषाकालीन

[दी] एवञ्च तादात्म्येन गवि साध्ये पक्षे गवाभेदस्य, ...

बोधजनकत्वमादाय प्रतिज्ञाया लक्षणसमन्वयस्सम्भवतीति संशयपदमनर्थकं स्वरूपयोग्यतारूपजनकताया एव निवेशनीयतया ऽव्याप्तेरप्यनवकाशादिति वाच्यम् । अनिवर्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वं न तु प्रतिबन्धकत्वाभावः तथा सति अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितबोधमादाय निगमनातिव्याप्तितादवस्थ्यात् तथाच सिषाधयिषाकालीनसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशालित्वेनानुमित्यनिवर्तकत्वासम्भवात् । न च सिद्धेः पूर्वं परतो वा सिषाधयिषाया उत्पादस्थले द्वितीयक्षणे प्रथमक्षणे वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वमक्षतमेवेति सिषाधयिषायामपि सिद्धौ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमक्षतमेवेति कथं तस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानात्यत्वमिति वाच्यम् । यादृशसिद्धेः पूर्वं परतश्च सिषाधयिषोत्पादः तादृशसिद्धेरेवाप्रतिबन्धकत्वात् । प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतामते तस्यापि प्रतिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नाप्रतिबध्यतया उक्तदिशासम्भव इति प्रत्यक्षसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । अत्र च तत्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नसंशयप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वोपगमेनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबोधस्य तथाविधधूमज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य वारणसम्भवात्तादृशप्रतिबन्धकतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानात्यसंशयप्रतिबन्धकतानिवेशः न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानात्यसंशयप्रतिबन्धकतात्वेनैव गौरवादित्यवधेयम् । उक्तहेतुवारणाय तादृशबोधान्यतमेति । प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकीभूतं यादृशयादृशबुद्धित्वं तादृशतादृशबुद्धित्वावच्छिन्नान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य विवक्षणीयतयोक्तसमूहालम्बनबोधमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । गवाभेदस्येत्यादि । सकलषष्ठ्यन्तैस्समं बोधा विशिष्यदर्तव्या इत्यग्रिमस्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्यसम्ब-

[दी] संयोगेन समवायेन वा वह्नौ, वह्निमदभेदस्य, समवायेन पाकस्य कृतौ, पाककृतिमत्त्वस्य, पाककर्त्रभेदस्य, विशेषणतया इतरेभ्यो भेदे, इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्य, इतरान्याभेदस्य, इतरभेदवत्त्वस्य, इतरभिन्नाभेदस्य, बोधा विशिष्य दर्शव्यादिति दिक् ।

न्धेन गोसाध्यकस्थले अनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वं प्रतिज्ञा-याऽसम्भवतीति प्रागभिहितं तावतैव गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य का-भात्तत्र तादृशबोधमादाय लक्षणं कर्तव्यमिति स्फुटमेव । तथापि तत्र तादृश एव बोधो लक्षणघटकः नत्वन्यविधो बोध इति स्फुटीकर्तुं तदुपादानम् । तादात्म्येन वह्नौ साध्येऽयं वह्निरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न वह्निमदभेद-बोधलक्षणघटकः इत्यतस्संयोगेन समवायेन वेति । तादात्म्यातिरिक्तसम्ब-न्धेनेत्यर्थः । वह्नावित्यादिसप्तम्यंतत्रयं साध्य इति प्राक्तनेनान्वितम् । वह्नि-मदभेदस्येति । तत्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यतायाः प्रागुपदर्शि-तत्वेऽपि अन्याविधबोधासम्भवमाहर्तुमेतदुपादानम् । पाककृतिमत्त्वस्ये-ति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचतीतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति भावः । पाककर्त्रभेदस्येति । पाककृत्यवच्छिन्नाभेदस्य पाककृतिमत्त्वाव-च्छिन्नाभेदस्य चेत्यर्थः । पक्ता पाककृतिमानित्यादिप्रतिज्ञातः तद्बोधादिति भावः । इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येति । इतरभेदाश्रयतासम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरे-भ्यो भिद्यते इत्यादितः तादृशबोधोदयादिति भावः । इतरान्याभेदस्येति । इतरभेदावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरान्येतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति भावः । इतरभेदवत्त्वस्येति । इतरभेदसंसर्गस्येत्यर्थः नेतराणीत्यतः तद्बोधादिति भावः इतराभिन्नाभेदस्येति । इतरभेदाश्रयत्वावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतर-भिन्नस्यादिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति भावः । अनतिरिक्तविषयकत्वदलार्थः पूर्व-वदेव अन्यूनविषयकत्वं तावद्बोधनिवर्त्यावरसंशयनिवर्तकत्वं दर्शितहेतुज-न्यबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वं धूमीयं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तनीयसंशय-प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशयावत्संशयान्तर्गतपर्वतो वह्निमान्न वेत्यादिसंशयानिव-र्तकत्वेन वारणसम्भवादिति वदतो मतमाह । यावदिति । तच्चाद्विविधार्थवि-

[दी] तावद्बोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकतावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयनिवर्तकबोधजनकत्वं वाच्यमित्यपि केचित् । चैत्रः पचति घटः नेतराणि नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयत्वानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुप्रवेशात् यथोपदर्शितसाध्यगमकतौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात्तथाचायमित्याकारकः

पचकेत्यर्थः। तावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयेति। तत्तद्विशिष्टार्थबोधाजन्यतमयत्किंचिद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयेत्यर्थः । तेन भेदादिसाध्यकस्थले भेदतदभावत्वादिकोटिकनानाविधसंशयानामेव प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञार्थबोधनिवर्त्ययावत्संशयान्तर्गततया (तावत्संशयनिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि न क्षतिः । तादृशसकलवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य तावत्संशयनिवर्तकत्वात् ।) तावत्संशयनिवर्तकत्वं न कस्यापीति निरस्तम् । तावत्संशयनिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीइतरेभ्यो भिद्यत इत्यादि प्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधे ऽसत्त्वेऽप्येतादृशसकलवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य तावत्संशयनिवर्तकत्वात् । तत्र च निरुक्तानतिरिक्तविषयकत्वस्यापि सत्त्वात । तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञा मुकक्षणसमन्वयो (वा) बोध्यः । अत्र च स्वमतापेक्षया गौरवमेवास्वरसबीजं बोध्यम् । ननु विषयतासम्बन्धेन पाकाद्यवच्छिन्नकृत्यादेर्यत्र साध्यता तत्र कीदृशोपनयः न तावत्पाककृतिव्याप्यवानित्याकारकः तत्र तत्पुरुषघटकपाकादिपदस्य पाकादिविषयकादिलाक्षणिकतया पाकविषयकाभिन्नकृतित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तेरेव लाभात् प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताया व्याप्तेरलाभे नार्थान्तरप्रसङ्गादित्यत आह चैत्र इति । साध्ये विशिष्टसाध्यशरीरे विषयित्वानुपयोगित्वयोरिति कृतिभेदांशइत्यादिः । सम्बन्धविधयैवेत्येवकारेण विशेषणविधयान्यवच्छेदः । विषयत्वाद्युपस्थापकपदाभावेन तयोर्विशेषणत्वासम्भवादिति भावः । निपातार्थेन नामार्थस्य भेदान्वयधियोऽव्युत्पत्त्यविरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमायाऽनुयोगितार्थकत्वमसिद्धमिति हृदयम् । यथोपदर्शितेति प्रतिज्ञोपस्थापितेत्यर्थः उपनेयत्वात् । उपनयेन बोधनीयत्वात् तादृशव्याप्तेरेवाकांक्षितत्वेन यःपाककृति

[दी] सुवच एव प्राचामुपनयः । नव्यानां पुनरस्यगतिकतया तद्व्याप्यहेतुमान् तद्वान्वेत्याकारो योग्यतावशाच्च तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः । केचित्तु वह्निमान्नवेति विप्रतिपत्तौ संशये च वह्निमत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वादिति तादात्म्येन वह्निमानेव साधयितुमुचितः ।

सामग्रीमान् स पचतीत्युदाहरणेन प्रतिपादनात्तादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मता-कांक्षयैवोपनयप्रतियोग इति भावः। सुवच एवेति । तथाशब्देन तादृशव्याप्ति-विशिष्टहेतुमत एवोपस्थानादितिभावः। ननु मणिकृता वाक्यत्रयार्थे वितर्क्ये तस्मात्तथेति निगमनस्य निराकरणीयतया तथा पदघटितोपनयेऽपि तद्दोषप्रास इत्यस्याननुमतत्वात्तादृशोपनय इत्यत एतन्मतमनुसृत्याह । नव्यानामिति । ननु तत्पदेन यथोपदर्शितसाध्यस्यैव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परा-मर्शसम्भव इति व्याप्त्यादिपदप्रयोगवैयर्थ्यमित्याशयेनाह तद्वान्वेति—ननु पक्षादेरपि प्रक्रान्तत्वात्तस्यैव कथं नोपनयस्थतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह योग्यतेति— तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्यैवाकांक्षितत्वेन तत्परतायां एव तत्र ग्रहादितिभावः । तदा तच्छब्देन साध्यस्येति प्रथम कल्पं तद्व्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य । पर्वतो वह्निमानित्यादेर्न्यायस्य वह्निसाध्यकत्वं निराकृत्य वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याद्याकारकोपनयं निराकु-र्वतां मतमाह । केचित्त्विति। विप्रतिपत्तौ कोटित्वं तज्जन्यस्मृतिविषयत्वं त-ज्जन्यप्रत्येकशाब्दबोधप्रकारत्वं वा न तु तदधीनसंशयप्रकारत्वम् । अतो न संशये चेत्यस्य वैयर्थ्यम् । तत्प्रदर्शनं च संशये कोटितानिर्वाहकत्वेन तस्य स्वतो जिज्ञासायामतन्त्रत्वादित्यवधेयम् । यद्यपि वह्निमत उपस्थितिदशायां वह्नेरप्युपस्थिततया तादृशविप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्नि कोटिक संशयो भवितु मर्हति । तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिस्संशये प्रयोजकेत्यभिप्रायेणेद मित्यवधेयम् । अथ वा विप्रतिपत्तिवाक्याच्छाब्द एव संशय इति मतानुसारे णेदम् । वस्तुतो वह्न्यभावस्य कोटितायामेव वह्निकोटिकसंशय उपपद्यते। न तु वह्निमद्भेदस्य स्वस्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव स्वसंशयत्वात् । प्रकृते च

[दी] ननु वह्निराजिज्ञासितत्वात् । तथाचायमित्याकारको वह्निमद्व्याप्य धूमवांश्चायमित्याकारको वा उपनयः । ननु वह्निव्याप्य धूमवांश्चाय मित्याकारकः अर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्रचान्तरा तादृशबोधो न जनि तस्तत्रापि तादृशाकांक्षायोग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् ।

वह्न्यभावोनोपस्थितः अपि तु तद्भेद एवेति वह्न्यभावस्य कोटित्वासम्भ-
वात् वह्निसंशयो न सम्भवतीत्यभिप्रायः । एतत्सूचनार्थैव च वह्निमद्भे-
दस्य कोटित्वमभिहितम् । तदभिधानस्य प्रयोजनान्तराभावात् । यद्वा धर्मि-
णि तत्प्रकारकबोधौपयिकाकांक्षावत्पदजन्यतदुपस्थितिरेव धर्मिणि तत्कोटि-
कसंशयजनिका पर्वतो वह्निरभाव इत्यादितो वाक्यात्द्वह्न्याद्युपस्थितौ पर्वता
दौ वह्न्यादिसंशयानुदयात् तथा च पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यस्थव-
ह्न्यादिपदमपि न पर्वतादौ वह्न्यादेर्भेदान्वयौपयिकाकांक्षावदिति न तादृश
विप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्न्यादिकोटिकसंशयं इति परमार्थः । नवीनमतमनुसृत्याह ।
वह्निमद्व्याप्येति प्राहुरिति प्रशब्देनात्रास्वरसाभावस्सूचितः । फलोपधा-
यकतारूपजनकतानिवेशशङ्कया प्रसक्तां तादृशशाब्दबोधानुपधायकप्रतिज्ञा
यामव्याप्तिं योग्यताविवक्षया निराकरोति यत्र चेति अन्तरेति हेत्वर्थादि
विषयकशाब्दबोधसामग्र्यनुत्तरमित्यर्थः । एतेन फलोपधानविवक्षणे अवय-
वान्तरार्थविषयकशाब्दबोधमात्रोपधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः प्रसज्यते अ-
नतिरिक्तविषयकशाब्दबोधानुपधायकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति-तादृश
शाब्दबोधजनकज्ञानविषयेत्यर्थः । अकांक्षानिवेशात् पर्वतो वह्निस्सम्बन्धी-
त्यादिनिराकांक्षवाक्यव्युदासः । नच पर्वतोवह्निमानित्यादिशाब्दंप्रतिनिरा-
कांक्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानस्येनाजनकत्वात्तादृशशाब्दबोधजनकतावच्छे-
दकविषयताकत्वनिवेशनेनैवोपपत्तावाकांक्षानिवेशनमफलमिति वाच्यम् ।
पर्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यानुपूर्वीप्रकारकभ्रमात्मकतादृशनिराकांक्षविषयक-
ज्ञानस्यापि तथाविधशाब्दधीजनकतया तदीयविषयताया अपि जनकताव-
च्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वीरूपाकांक्षाशालित्व-
निवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्घटितवर्णसमुदायत्वं तज्जनकताव-

[ढी] तल्लाभश्च जातिविशेषोपस्थापकशाब्दवाक्यपदयोरुपसन्धानादेवेति ।

च्छेदकीभूतप्रमान्ययत्किंचिज्ज्ञानवृत्तिविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमिति तु पर्यवसितोऽर्थः । ह्रदो वह्निमानित्यादिभ्रमानुमितिसमानविषयकतादृश बोधजनकवाक्यस्य वारणाय योग्यता निवेशनीया। योग्यत्वं चाबाधितार्थकत्वं प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षबोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यंच वास्तवं न तु वैज्ञानिकम् । यद्यपि स्वातन्त्र्येण योग्यता निवेशो निरर्थकः अन्यून विषयकत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकताया अवश्यं विवक्षणीयतया वास्तववैशिष्ट्यघटितसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वरूपान्यूनाविषयकत्वनिवेशासम्भवेऽपि अयोग्यवाक्यप्रतिपाद्यविशिष्टार्थप्रसिद्ध्या सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपानातिरिक्ताविषयकत्वघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तचप्रसक्तेः । तथापि वास्तववैशिष्ट्यघटितानतिरिक्तविषयकत्व निवेशसूचनाय योग्यतोपादनम् । आदिपदात्तात्पर्यविशेषपरिग्रहः तेन निस्तात्पर्यकस्य शुकाद्युच्चरितप्रतिज्ञासमानाकारकवाक्यस्यार्थान्तरपरतादृशवाक्यस्य च व्युदासः । नन्वाकांक्षादिनिवेशे शाब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्यं आकांक्षादेर्ज्ञानान्तरौपयिकत्वविरहात् वाक्यातिरिक्तेऽसत्त्वाच्च अनुमितिजनकपरामर्शादौ शाब्दधीजनकयोग्यताज्ञानादावतिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आकांक्षादिमत्त्वलाभार्थकतया तादृशपदोपादानं सार्थकयति । **तल्लाभश्चेति ।** तल्लाभः शाब्दबोधं प्रति आकांक्षादिमत एव वाक्यस्य जनकतया आकांक्षादिमत्त्वलाभः । तादृशपदद्वयोपादानादिति भावः । शाब्दपदस्य योगेन शब्द जन्यार्थकत्वे, न तल्लाभः आकांक्षादिरहितस्यापि शब्दस्य शब्दजन्यस्मृति हेतुत्वादतो जातिविशेषोपस्थापकेति । रूढ्यानुभवनिष्ठशाब्दत्वरूपजात्यवच्छिन्नोपस्थापकार्थकम् । शाब्दबोधंप्रति आकांक्षादिरहितस्यापि योग्यताज्ञानादेर्हेतुतया वाक्यपदानुपादाने केवलशाब्दपदान्न तल्लाभ इति वाक्यपदोपादानापेक्षेति भावः । यत्तु तल्लाभश्चेति अन्यून (नानातिरिक्त) विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नौपायिकाकांक्षादिमत्त्वलाभश्चेत्यर्थः। शाब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यज्ञा-

[दी]अन्यूनेत्यादि।तथा चोद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञान जनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इत्यादौ निर्वह्नित्वहेतुके यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो ह्रदावृत्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके वा उदाहरणस्य वारणाय समानविषयकान्तं पक्षमुख्यविशेष्यकार्थकम् । उपनय वारणाय लिङ्गाविषयकेति ।

नत्वावच्छिन्नार्थकत्वे शब्दजन्यतावच्छेदकजातिविशेषानुपस्थित्या तदवच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिक जनकतालाभो न भवतीत्युक्तं जातिविशेषस्थापकेति। तथा च कार्यदिशि शाब्दपदेन शाब्दत्वजातेः कारणदिशि च वाक्यपदेनाकांक्षादिमत्त्वस्य लाभात्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकांक्षादिमत्त्वलाभ इतिभावइति व्याख्यानम् । तदसत् । अवच्छेदकतापर्याप्तयनिवेशान्निरुक्तान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिवेशमात्रेणैवोपपत्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रयोजनाभावात्तदुपस्थितेरप्रयोजकत्वात् । न च तत्तदर्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्यतावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया जन्यतायां तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यूनविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नत्वेनैव जन्यता निवेशनीयेति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेण शाब्दत्वविशिष्टतत्तदर्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । नन्वन्यूनानतिरिक्तपदपरित्यागेअनुमितिविषयकशाब्दधीजनकमित्यवशिष्यते तथा च पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञावाक्यस्यानुमित्यबोधकतया अव्याप्तिरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुरनुमितिविषयो विषयोयस्येति मध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण समुदितलक्षणपर्यवसितार्थं व्याचष्टे। **तथाचेति। दृष्टान्तवतइति** । अस्याग्रिमेणोदाहरणस्येत्यादिनाऽन्वयः । अन्वय्युदाहरणस्य लिङ्गबोधकत्वाद्व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनम् । यो यो धूमवान् स वह्निमानिति व्यतिरेक्युदाहरणस्य वह्न्यभावादिरूपलिङ्गाबोधकत्वात् पक्षविषयकत्वमात्रनिवेशेनैव तादृशोदाहरणवारणसम्भवेन पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिदानाय यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तघटिततदनुसरणम् । दृष्टान्ताघटितोदाहरणे व्यावृत्तिमाह । **ह्रदावृत्तीति । उपनयवारणायेति** । पक्षताव

[अ] अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञान विशेषणम् । तेनोदाहरणादिव्युदासः । निगमनं च न परामर्शहेतुः । अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वात् ।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा । लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा ।

इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वादिति । प्रातिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तानां त्रिकव्यवहारादिति केचित् ; तन्न देवदत्तप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न । तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् ।

एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति-कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिप्रतियोगिज्ञान-जनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साध-नाङ्गम् । विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकांक्षायां हेत्व-भिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे हि समय-बन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो वा आकांक्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे, न च वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतयाऽन्वेति । अतिप्रसङ्गात् । न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्र-तिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् । पराविप्रति-पत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् । विप्रतिपत्ति-वाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसिततया निराकांक्षत्वाच्च ।

आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चार्थैर्यवान्तरात् । हेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः । (पञ्चम्यर्थान्वययोग्यपक्षान्वितसाध्याबोधकत्वात् ।) नाप्यवयान्तरेणाक्षेपात् । साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः । तथापि प्रमाणमात्रे नाकांक्षा किन्तु विशिष्टे विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानम् । न च वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः । वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकांक्षा । न वाऽन्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञासाधनाङ्गमिति ॥

इति तत्वचिन्तामणौ प्रतिज्ञालक्षणम् ॥

[दी] यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् गन्धवती वा तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चात्रोपनयासम्भवः । इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्वान्वयायोगादिति वाच्यम् । साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्त्वेनान्वयात् ।

च्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशस्य प्रयोजनान्तरविरहेऽप्येतदर्थमेवतान्निवेशेऽननुषङ्गपक्षे निगमनातिव्याप्तिर्नसम्भवतीत्यभिप्रायेण निगमनोपेक्षा। तस्मात् इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनस्य पक्षविशेष्यकबोधजनकत्वाभावान्निगमन सामान्ये नातिव्याप्तेस्सम्भव इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतः पक्षमुख्यविशेष्यकत्व निवेशेऽपि गोत्वं साखाभाववत् गोत्वाभावादित्यत्र यत्र सास्ना तत्र गोत्वमित्युदाहरणे पक्षमुख्यविशेष्यबोधजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशे च विश्वपक्षकस्थले मात्रार्थाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव विवक्षणीयं तथाच निगमनेऽननुषङ्गपक्षेऽतिव्याप्तिर्नसम्भवत्येवेत्यवधेयं लिङ्गत्वस्य केवलान्वयितया सामान्यतो लिङ्गाविषयकत्वं ज्ञानेऽप्रसिद्धमिति प्रकृतिलिङ्गाविषयकत्वं विवक्षणीयं तथापि न निस्तार इत्याशयेनाह **यद्यपि प्रकृतेति** । लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकत्व विवक्षणे पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाया नासंग्रहः तज्जन्यबोधे स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिरूपालिङ्गभानादित्याशयेन स्थलान्तरे दोषमाह । **गन्धवतीति**। **तथेति**। **तथा**-इतरेभ्यो भिद्यते। **उपनयासम्भव इति**। तथाच तादृशप्रतिज्ञादिघटितन्याय एव न सम्भवतीति काव्याप्तिशङ्केति भावः। **इदमा**-**इदंशब्देन**। **गन्धवत्वेनेति**। उपनयस्थेदं शब्दस्य प्रतिज्ञोपदर्शितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वादिति भावः । **गन्धवत्वान्वयेति** **गन्धवद्भेदान्वयस्येत्यर्थः**। **अयोगादिति** उद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छेदकयोरैक्ये अभेदस्यान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा घटो घटइत्यादावन्वयबोधप्रसङ्गादिति भावः । **साध्याभावेति** । साध्याभावव्यापको यो गन्धाभावः तदभाववत्वेनेत्यर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धादेरुद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छेदकगर्भेऽन्तर्भावान्नान्वयबोधानुपपत्तिरितिभावः । ननु हेत्वभावाभावत्वे-

[दी] अत एव व्यतिरेकिणि नच नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः ।

न हेतूपस्थापकपदाभावात्कथमुपनयवाक्यादेनः रूपेण पक्षे हेतुभानमत आह। **अतएवेति** साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वन्वयबोधादेवेत्यर्थः । **न च नेयं पृथिवीति** । नञ्द्वयेनाभावाभावत्वेन हेतुबोधनादिति भावः । यद्यपि पृथिवीत्वहेतुकस्थले तादृशोपनयप्रयोगो न युज्यते पृथिवीपदात्स्वरूपत एवोपस्थितस्य पृथिवीत्वरूपपदार्थतावच्छेदकस्य नञर्थाभावे अन्वयासम्भवेन हेत्वभावाभावत्वेन हेत्वलाभात् । नच हेतुमद्भेदाभावोऽपि हेतुरेवान्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् एवं(च) हेतुमद्भेद एव साध्याभावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तन्न पृथिवीत्युदाहरणेन बोध्या इति पृथिवीभेदाभावत्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत एवेति वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादि हेतुवाक्योपस्थितपृथिवीत्वत्वविशिष्ट हेतुकानुमित्यौपयिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकताया एवाकांक्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्तन्न पृथिवीत्युदाहरणेनोपदर्शनीयतया यद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एवोपनयनत्वात्तादृशोपनयासङ्गतेः अन्यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकरूपवत्वादित्यादावपि तथोपनयप्रयोगापत्तेरिति । तथापि तादात्म्येन पृथिवी हेतुकस्थलाभिप्रायेणेदम्। अदिपदान्न च नेयं गन्धवतीत्याकारकस्य नच नात्र गन्ध इत्याकारकस्योपनयस्य परिग्रहः । अत्र हेत्वभावादौ साध्याभावव्यापकत्वाभानेऽपि न क्षतिः प्राचीनमते उदाहरणादेव व्याप्तिलाभेन पक्षधर्मतामात्रस्य उपनेयत्वादत एव प्राचामित्युक्तम् । साध्याभावव्यापके त्यादौ च व्यापकान्तमुपलक्षणार्थकम् । ननु नच नेयं पृथिवीत्यादिकःप्राचीनानुमतोपनयो सङ्गतः नञर्थाभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपरागेणैव शाब्दानुभवभानादन्योन्याभावबोधे समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्य, संसर्गाभावबोधे च सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्यापेक्षितत्वात् प्रकृतेचानुयोगिवाचकपदाभावेन पृथिवीभेदगन्धाभावादिबोधासम्भवादिति नवीनानुमतइतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती अद्द,

[दी] यदि च दण्डवान्रक्तदण्डवानित्यस्यान्वयो नानुपपन्नः तद्विशिष्टे शुद्धत द्विशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्युच्यते । तदा नानुपपत्तिगन्धोऽपि । पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयकत्वञ्चायं वह्निसामग्रीमान् वह्नेरित्यादौ

शगन्धवती चेयमित्याद्याकारकोपनय एवादरणीयः तत्र हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वे दर्शितव्युत्पत्तिविरोधो दुष्परिहर एवेत्यालोच्य नव्यमते समाधानमाह । यदि चेति। उच्यत इत्यग्रिमेणान्वयः। तद्विशिष्ट इतितद्धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य इतराविशेषितद्धर्मावच्छिन्नाभेदान्वयबोधस्यैव व्युत्पत्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः । नानुपपत्तीति । प्रकृते उद्देश्यतावच्छेदकाघटकव्यासेर्विधेयतावच्छेदकघटकतया मानादिति भावः । तथा च गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादिन्यायस्यापि निष्प्रत्यूहतया लिङ्गविषयकताहशन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञायामव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः । ननु पक्षाविशेषणतया यल्लिङ्गविषयकत्वं तच्छून्यत्वं विवक्षणीयमतो नोक्ताव्याप्तिरुक्तस्थले पक्षविशेषणतयैव लिङ्गविषयतासत्त्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादित्यत आह । पक्षाविशेषणत्वेनेति। अयं वह्निसामग्रीमान्वह्नेरित्यादाविति। अव्यापकमित्यग्रिमेणान्वयः। अथ पक्षाविशेषणत्वं पक्षनिरूपिताविशेषणताभिन्नत्वं तस्य लिङ्गविषयताविशेषणत्वे चायं वह्निसामग्रीमान्वह्नेरित्यादावव्याप्त्याशङ्कानवकाशः तत्रापि पक्षविशेषणतापन्नसाध्यनिरूपितविशेषणतात्मकलिङ्गविषयतायाः परम्परया पक्षनिरूपितत्वात् गन्धवती पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादावपि मत्वर्थसम्बन्धांशे विशेषणीभूतगन्धविषयतायाः गन्धसमानकालीनरूपवती पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ तद्विषयतायाः साक्षात्पक्षनिरूपितविशेषणत्वानात्मकत्वेन साक्षात्परम्परासाधारणनिरूपितत्वस्यैव निवेशनीयत्वादिति चेन्न पक्षाविशेषणत्वं यद्युक्तार्थकं तदा निगमनातिव्याप्तिः। न च निगमने अयं पदानुषङ्गपक्षे उक्तयुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकान्यस्वपर्यन्तस्यैवानुरोधेनैकस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकत्वस्य विषयकान्तार्थस्य विवक्षणीयतया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमप्यनुषङ्गपक्षे तत्रातिव्याप्ते

[दी] पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन तदविषयकत्वञ्च,

दुर्वारत्वात् अतः पक्षतावच्छेदक प्रकारकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यत्वमेव तदर्थो वाच्यः पक्षतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातिनी सर्वैव प्रकारता तादृशविशेष्यतानिरूपिता इयांस्तु विशेषः क्वचित्साक्षात्क्वचित्परम्परया तथेति विधेयकोटिप्रविष्टपदार्थप्रकारता च न धर्मितावच्छेदकप्रकारता निरूपितविशेष्यतानिरूपिताविधेयनिरूपितविशेष्यताया धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतया धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्च स्वस्य स्वधर्मितानवच्छेदकत्वेन तदनवच्छिन्नतया विधेयत्वर्धर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतयोर्भेदादिति निगमनादिजन्यबोधीयविधेयकोटिप्रविष्टलिङ्गविषयता न पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितविशेषणात्मिकेति न निगमनाद्यतिव्याप्तिः एवंच वह्निसामग्रीमान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः प्रसज्यत एवेति। एतेन पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धन्यायान्तर्गतोपनयेऽतिव्याप्तिप्रसंजकत्वेन नैतद्विलक्षणं शङ्कापथमारोहति । न चायं दोषोऽतिव्यापकंचोपनयस्येत्यनेन स्वयमेव वक्ष्यत इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपनयवारणार्थकतयैव लिङ्गाविषयकत्वविशेषणस्य स्वयं प्राग्व्याख्याततया उपनयमात्र एव यादृशविवक्षायामतिव्याप्तिस्तादृशविवक्षायां सन्दर्भविरोधस्य जागरूकत्वादित्यपि समाहितं न चैवमतिव्यापकञ्चोपनयस्येति ग्रन्थासङ्गतिः। तादृशग्रन्थस्य धूमवान् वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतोपनयविशेषपरत्वात् तत्र हेतोरेवपक्षतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे यद्विशेषणत्वं तस्यापि पक्षतावच्छेदक प्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वात् एवं व्यापकनिरूपकतया हेतुविषयताया अपि स्वात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकाधिकरणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारात्मकतया अतिव्याप्तिसङ्गतेः । यत्तु पक्षतावच्छेदकहेतुकव्यतिरेक्युपनयपर्यन्तपरतया तादृशग्रन्थसंगमनमप्यन्वय्युपनयजन्यबोधे व्याप्तिघटकतया लिंगविषयत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिर्नसम्भवतीत्यभिमानेन केषाञ्चिन्मतम् । तदेतेन न श्रद्धेयम् । पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन चेति । पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यता

[दी] दधिद्रव्यं दध्नः प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वात् गोत्वाभावो न सास्नादिमान् गोत्वाभावादित्यादावव्यापकमतिव्यापकञ्चोपनयस्य ।

निरूपितप्रकारताभिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यता निरूपितप्रकारताभिन्नं यल्लिङ्गविषयत्वं तच्छून्यत्वमित्यर्थः । साध्याविशेषण तयेत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे निगमने परम्परया साध्यविशेषणतयैव लिङ्गभाना दतिव्याप्त्यापत्तेः । नचैवमपि ज्ञानविषयवान् धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतनि-गमनेतिव्याप्तिस्तदवस्थैव ज्ञानविषयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकप्रकारतानिरूपक विशेष्यतानिरूपितत्वस्य हेतुप्रकारतायां सत्त्वात् एवं वह्निसाध्यके निग-मनजन्यबोधाचेहतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टवह्नित्वादिप्रकारकतायां साध्यता वच्छेदकादिप्रकारतात्वस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनाक्षततया तादृशप्रकारक ता घटकहेतुविषयतायाः निरुक्तविशेष्यतानिरूपितप्रकारताकान्यत्वविरहा त्तत्राप्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । शुद्धसाध्यतावच्छेदकप्रकारता निरूपकविशेष्यताया एव विवक्षणीयत्वात् । ननु पक्षधर्मलिंगाविषयकत्वविव क्षणे दधि द्रव्यं दध्न इत्यादौ नाव्याप्त्यवकाशः दधि द्रव्यमिति बोधस्य दधि द्व्यणुकविषयकस्य दधिसमवेतद्रव्याविषयकत्वसम्भवादतः स्थलान्तरमाह— प्रमेयत्वमिति । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च विषयभेदाद्भिन्नं एवं च घटादिनिष्ठप्रमेयत्वविषयकस्य प्रमेयत्वमभिधेयमिति बोधस्य प्रमेयत्वरूप पक्षनिष्ठप्रमेयत्वाविषयकस्य सम्भवान्न तत्राव्याप्तिरतः स्थलान्तरमनुसर ति । गोत्वाभाव इति । ननु पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाविषयतानन्तःपाति लिङ्गविषयताशून्यत्वनिवेशेनोपदर्शितहेतुपक्षकप्रतिज्ञाया असंभवः । तदन्तः पातित्वं च पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितसंसर्गतानिरूपकत्वं पक्षता वच्छेदकप्रकारता पक्षविशेष्यतासाधारणमित्यालोच्य अतिव्याप्तिमाह— अतिव्यापकं चेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षविशेष्यतानिरूपिताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपि तवैशिष्ट्यविषयता तद्बहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यत्वमित्यर्थः । अथ तद्बहि र्भूतत्वं न साक्षात्परम्परासाधारणं यत्तन्निरूपकत्वं तच्छून्यत्वम् । पक्षता

च्छेदकप्रकारताया उक्तयुक्त्या तदनिरूपकत्वात् कथंचिन्निरूपकत्वोपपादनेऽपि यत्र संयोगेन वह्नेस्साध्यत्वं वह्निसंयोगत्वेन हेतुता तत्रत्वप्रसिद्धेरव्याप्तिः । हेतुभूतवैशिष्ट्यविषयतायाः स्वनिरूपकत्वविरहात् , एवं साक्षात्परम्परासाधारणानुगत निरूप्यनिरूपकभावोऽपि दुर्वचः परम्परया निरूपितत्वस्य तन्निरूपितनिरूपितत्वाद्यात्मकत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयतानिरूपकविषयत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयताबहिर्भूतत्वं तच्च वैशिष्ट्यविषयतासाधारण्यं तन्निरूपकप्रकारकता विशेष्यतानिरूपितत्वमादाय तन्निरूपकविशेष्यता प्रकारतासाधारणं चेत्युक्तावपि न निस्तार इति चेन्न । तथाविध-वैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमेव—तद्बहिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीयहेतुविषयता च यादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तादृशी न कापि प्रतिबन्धकता तथाविधनिश्चयत्वव्यापिका हेत्वविषयकतादृशवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानसाधारण्यात् अतस्तथाविधहेतुविषयतायास्तद्बहिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुषङ्गपक्षेऽपि निगमनातिव्याप्तिः तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठायाः हेतुत्वं धूमीयं न वेति संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोधविषयताया निरुक्तविषयताबहिर्भूतत्वानुपपत्तेः अतस्तादृशनिश्चयत्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकताविशेषणम् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वनिवेशस्यावश्यकतया नैतादृशातिव्याप्तिसम्भावनेति व्यर्थं व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्यम् । तथाप्यनुषंगपक्षे धूमाद्वह्निमतस्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिन्यायस्थलीयनिगमने हेतुत्वं प्रमेयाद्वाच्यत्ववत् प्रमेयादित्यादिन्यायस्थलीय हेत्ववयवेचातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठं प्रकारत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि तु तत्तन्निष्ठविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव तथा च गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधीयहेतुप्रकारतायास्तद्बहिर्भूतत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकताया एव प्रकारतात्वोपगमेन तादृशबोधे तदन्यप्रकारतानभ्युपगमात् । एवं सति प्रस

[दी]तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं तद्बहिर्भावेन लिङ्गविषयकत्वसाध्याभावो वाच्यः । वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वम् । तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकं व्याप्तिविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः ।

क्तस्य भूतलं घटवदित्यादिज्ञानस्य भूतलत्वांशे तद्धर्मितावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण वारणसम्भवात् । अस्तु वा विशेष्यतावच्छेदकताख्यविषयता प्रकारतातोऽन्यैव, तथापि न क्षतिः । तादृशविषयता बहिर्भूतविषयताशून्यत्वं विशेषणमुपेक्ष्य तादृशबहिर्भूतविषयतानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया वाक्यविशेषणत्वोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नगन्धादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदककोटिनिवेशे प्रयोजनाभावेन तन्निष्ठधर्मितावच्छेदकताया एवतत्रनिवेशनीयतया अव्याप्त्यनवकाशात् । तादृशबहिर्भूतविषयतासामान्यशून्यत्वनिवेशे अनुमितिसमानविषयकत्व निवेशनस्य मूलोपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ईदृशालिङ्गविषयताशून्यत्व निवेशनम् । अखण्डाभावस्य घटकतया न लिङ्गांशवैयर्थ्यम् । उक्तरीत्या बहिर्भूतत्वनिर्वचनायासविद्वेषात्कल्पान्तरमाश्रयते । **वस्तुतइति । लिङ्गत्वमिति**—व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वत्राननुगतयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योस्तद्घटकव्यापकतयोर्वा एकतरमात्रविषयताया उपादाने अन्यतर बोधकोपनयादति व्याप्तिरित्याशङ्कया तादृशव्याप्तिघटकव्यापकताद्वयविषयत्वयोरनुगतरूपेणाभावं निवेशयति । **तथा चेति** । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति गमकत्वान्वितम् । व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपदं व्यापकत्वविषयतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकादिविषयताव्यावृत्तविलक्षणौपयिकतानिवेशसूचनाय ।

अथ किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वं न तावत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजनकता—वच्छेदकत्वम् , पक्षधर्मत्वाविषयकोदाहरणजन्यबोधीयव्यापकत्वादिविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टतया तत्रातिव्याप्तेः । न च हेतु

व्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव तद्विषयतानां जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनुमित्यजनकस्यापि तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वमक्षतमेवेति वाच्यम्। तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्न हेतुविशेषणतापन्न सामानाधिकरण्य विशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्व विषयताया एव कारणतावच्छेदकघटकत्वादतादृश्यास्तदवच्छेदकत्वाभावात्। यद्रूपावच्छिन्नविषयिता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्व निवेशे च साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयताया अप्यनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽप्यसत्त्वादसम्भवः। यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वविषयिता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वानवगाहित्वनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्षस्य वा घटकं यत्र तत्स्थलीयप्रतिज्ञाया असङ्ग्रह। यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमानवकाशश्चेति चेन्न—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न मुख्य विशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयतातन्निरूपितविषयतानिरूपित विषयतांशे विशेषणविधया प्रकृतानुमिति जनकतावच्छेदकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वेन हेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यविषयत्व साध्याभावव्यापकत्व विशिष्टहेत्वभावविषयत्वेऽनुगमस्य तदभावस्य निवेशनेनानुपपत्त्यभावात्। तथाहि प्रकृतानुमिति जनकतावच्छेदिकायाः अन्वयिपरामर्शीयहेतुव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपितहेतुविषयता निरूपिताधेयत्व विषयितानिरूपिताधिकरण विषयतानिरूपितत्ववत् व्यतिरेकिपरामर्शीय साध्याभावव्यापकत्वावच्छिन्न हेत्वभाव विषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपित संसर्गीयविषयतानिरूपितहेतु विषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन साध्याभावव्यापकता विशिष्टहेत्वभावविषयतात्वस्यापि हेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यविषयतात्ववन्निरुक्तविषयत्वे विशेषणविधया अनुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकताया. पर्याप्त्यधिकरणत्वात्। यद्यपि यथा परम्परया पक्षविशेष्यतया अनिरूपितोदाहरणजन्यबोधीयहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यादिविषयता नानुमितिजन

कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति तदीय साध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्व विषयत्व निरूपितत्वस्यानुमिति जनकतावच्छेदकतावच्छेदकप्रवेशो न सम्भवति जनकतावच्छेदकविषयता वृत्तेरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्व सम्भवादिति निरुक्तपक्षविषयता पञ्चमविषयतांशे विशेषणतया अवच्छेदक त्वपर्याप्त्यधिकरणं यत्साधनादिव्यापकत्व विषयतानिरूपितत्वसहितं सा ध्यादिविषयतात्वं तन्नोदाहरण जन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारणं तथा चोदाहरणेतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छे-कविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीय हेतुव्यापकसाध्यादिविषयतायाः सङ्ग्रहो बोध्यः । अनुमितिजनकतावच्छेदकपरामर्शीयसाध्यादिविषयतायाः हेतुव्या-पकत्वादिविषयतानिरूपित साध्यादिविषयतात्वेन साध्यं हेतुव्यापकं नवेत्यादि संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतिबन्धकतायां तादृशरूपेणोदाहरण जन्यबोधीय साध्यादिविषयताया अप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यविशेष्यतानिव शाद्गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्ववत्सास्नाभाववान् गोत्वाभावादित्यत्र तादृशविशिष्टसाध्यक प्रकृतानुमितिजनकपरामर्शीय स्वात्मकपक्षविशेषणता पन्न गोत्वाभावविषयतानिरूपिताधेयत्व विषयतानिरूपिताधिकरण विषयता निरूपित सास्नाभावविषयता निरूपितविषयतांशे विशेषणविधया अवच्छेद-कतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत् प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयता याः प्रतिज्ञाजन्यबोधेसत्त्वेऽपि न क्षतिः । (जनकता च साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न धर्मिताकान्यपरामर्शीयग्राह्या । तेन तद्धर्मिकपरामर्शमादायापि नोक्तप्रतिज्ञा यामव्याप्तिः) । नच साध्याभावव्यापकहेत्वभावप्रतियोगिहेतुमानिति पराम-र्शीयपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित प्रतियोगित्वविषयतानिरू पिताभावविषयतानिरूपितव्यापकत्वविषयताया अपि निरुक्तविषयतात्वात् तादृशविषयत्वविशेषणतया ऽवच्छेदकीभूतं साध्याभावव्यापकविषयतात्वम-पीति वह्न्यभावव्यापकप्रमेयत्ववान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्या-

[दी] तच्च हेतौ साध्यव्याप्यत्वावगाहित्वं हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदका वच्छिन्ने साध्याभावव्यापकत्वावगाहित्वञ्च। द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्वृत्तिधर्मवानयं द्रव्यत्ववान् गुणात्। गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ प्रतिज्ञासङ्ग्रहयावच्छेदकद्वयोपादानम्।

प्तिरिति वाच्यम्। किञ्चिद्व्यापकत्वविशिष्टविषयतांशे विशेषणतयाऽवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायां अभावनिष्ठप्रकारता भिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वान्न कोऽपि दोषः। व्यापकत्वविषयतायाश्च तथात्वात् व्यतिरेकपरामर्शीयपञ्चमविषयताया एव अभावप्रकारतारूपत्वात् अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिघटकव्यापकताद्वयविषयतयोर्विशिष्याभावद्वयनिवेशपरो नायं ग्रन्थः, तथाच सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यनुगतशब्देनोभयोरुक्तीर्तनैवयथार्थापातात् विशिष्यापि तदुभयावगाहित्वस्य तच्चेत्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव विशिष्य तदुभयावगाहित्वार्थकत्वोपवर्णनानौचित्यात् तच्चेति—तादृशगमकत्वौपयिकविषयत्वं चेत्यर्थः। हेताविति। हेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यविषयत्वमित्यर्थः। अतो नोक्तानुगमविरोधः हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेति। तादृशप्रतियोगितावच्छेदकञ्च धूमादिभावहेतुकस्थले धूमाभावत्वादिकं वह्न्यभावादिहेतुकस्थले च वह्नित्वादिकं एतदसङ्ग्रहभयेनैव हेत्वभावत्वावच्छिन्न इति नोक्तम्। तथासति अयं निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र वह्निर्धूमव्यापकवह्न्यभाववांश्चायमित्याद्याकारकयोरेवोदाहरणोपनययोः प्रयोगाद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्न एव साध्याभावव्यापकतायास्ततः प्रतीतिर्न तु वह्न्यभावाद्यभावत्वाद्यवच्छिन्न इति तत्रातिव्याप्त्यभावाप्रतिपादनेन न्यूनतापत्तेः, हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेशनप्रयोजनमाह द्रव्यत्वेति प्रतिज्ञासङ्ग्रहायेति। प्रथमोपदर्शितप्रतिज्ञाविषयसंयोगत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताया अपि संयोगत्वेन गुणहेतुकद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नानुमितेर्द्वितीयप्रतिज्ञाविषयगुणत्वावच्छिन्नव्यापकताया गुणत्वेन स्पर्शसाध्यकरूपत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितेः प्रयोजकतयाऽवच्छेदकद्वयानुपादाने तत्र तन्नाव्याप्तेरिति भावः।

[दी] अन्यूनानतिरिक्तेति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तभागपरम् । हेतुत्व मभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य वाऽवश्यं वाच्यत्वात् । संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशे-ष्यत्वेनैवान्वयात् । प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च

नन्वेवं लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणेनैवोदाहरणस्यापि वारणे पूर्वोक्तानुमिति समानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इति सत्यन्तोत्तरविषयान्त भागपरित्यागस्यैवाऽवश्यकत्वेनान्यूनानतिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध-इत्यालोच्य तादृशमूलस्य च तथाविधसमुदायपरित्यागपरत्वमेवाह अन्यूनेति । नन्वेतत्कल्पे हेतुवारणायैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादान मावश्यकं तज्जन्यबोधस्य व्यापकत्वाविषयत्वेन लिङ्गत्वाविषयकत्वदानेना वारणादिति कथं समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति पञ्चम्यर्थपक्षक इति । तथाच पक्षमुख्यविशेष्यकत्वमपि तादृशहेतुजन्यबोधे अक्षतमिति न तेन तद्वारणसम्भव इति भावः । पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य निवेशे घटो दण्डात् पटो न दण्डादित्यादि प्रतिज्ञाया असंग्रहमालोच्य कल्पान्तरमाह । हेत्व-न्येति । अवश्यं वाच्यत्वादिति । तथा च अत एव सकलहेतुवारणे उक्तसमुदायदळपरित्यागो न क्षतिमावहतीति भावः । ननु ज्ञापकत्वं पञ्च म्यर्थः स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव भासते न तु विशेष्यतया तथा च कथं पञ्चम्यर्थपक्षकन्यायान्तर्गतहेतोः पक्षमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वमत आह । संख्येति । विभक्त्यर्थस्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया बोध अनुभाविकः तस्य विशेष्यत्वे घटमित्यादित एकत्वं कर्मत्वं च घटीयमित्याकार कस्य सर्वानुभवविरुद्धसमूहालम्बनबोधस्यापत्तेरतः संख्यातिरिक्तेति सुबर्थ विशेषणम् । तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया भानात् प्रत्य-यार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिमाह । प्रातिपदिकार्थयो-रिति । समानविभक्तिकनामार्थयोः क्रियाविशेषणीभूतद्वितीयान्तनामार्थ धात्वर्थयोश्चाभेदान्वयबोधोत्पत्त्या भेदेनेति । तयोरपि विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य

[दी] साक्षाद्भेदेनान्वयस्याप्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य विभक्त्यर्थविशेष्यतां विनानुपपत्तेः।

परम्परया भेदान्वयबोधात्साक्षादिति। अव्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति। भूतलं घट इत्यादावाधाराधेयभावादिसम्बन्धेन घटभूतलाद्योः तण्डुलः पचतीत्यादौ च क्रियाकर्मादिभावेन तण्डुलपाकाद्योरन्वयबोधानुदयादितिभावः। तथा च संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्यान्तराऽभावेन प्रातिपदिकार्थस्य भूतलतण्डुलादेः घटपाकादावाधाराधेयत्व कर्मत्वादिसम्बन्धेन साक्षादेवान्वयबोधस्यभूतले घटः तण्डुलं पचतीत्यादितः स्वीकरणीयंतया तादृशव्युत्पत्तिविरोध इत्याशयः। न च भूतले घट इत्यादौ घटाधिकरणं भूतलमित्याद्याकारक एवान्वयबोध उपेयते नात उपदर्शितव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम्। तथा सति शाब्दबोधेऽनुभवसिद्धस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकत्वस्य भङ्गप्रसङ्गात्। ननु विभक्त्यर्थः संसर्गतयैव भासते न तु विशेष्यतया घटादावाधेयत्वादिसम्बन्धेन भूतलादिप्रकारकबोधे च सप्तम्यादिविभक्त्यन्तभूतलादिवाचकपदसमभिव्याहारस्य नियामकत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः, न चैवं भूतले धूमादित्यादिभागमात्रस्यासनुभावकत्वप्रसङ्गः। इष्टत्वात्। अस्तु वा विभक्त्यर्थाधिकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य तुल्यावृत्तिवेद्याधेयत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयः इत्यतो विभक्त्यर्थस्याविशेष्यत्वे नेदं मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिविशेषितस्वत्वादिरूपस्याभावप्रतियोगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपस्थित्या नञर्थान्वयबोधानुपपत्तिमाह। चैत्रस्येदमित्यादि। मैत्रादेरभावो नञा बोध्यते न तु स्वत्वस्येत्याशङ्कां निराचिकीर्षुणा तदुपगमे चैत्रीयधनेऽपि संयोगसमवायादिना चैत्राद्यभावसत्वेन यत्र चैत्रस्येदमिति व्यवहारः तत्र स चैत्रस्येत्यपि व्यवहारः स्यादिति सूचयितुं चैत्रस्येत्युक्तम्। ननु चैत्रप्रतियोगिकाभावबोधने प्रथमान्तचैत्रपदसमभिव्याहार एव नियामक इत्यत आह। मैत्रस्येदमित्यादि। न च स्वत्वादिसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शितस्थले नञा बोध्यते तथाच नोक्तातिप्रसङ्ग

इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकतया स्वत्त्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धत्वाभावात् , नामार्थप्रतियोगिकाभावस्यानुयोगिनि सप्तमीं विना नञा बोधयितुमशक्यत्वाच्च । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वोपगमेऽपि स्वत्त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य षष्ठ्याद्यन्तसमभिव्या हृतनञा बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यनपेक्षणेऽपि द्वयोरिदं नेदमेकस्येत्यादा वगतेश्च । तथाहि– स्वत्त्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगि निरूपितं यत्स्वत्त्वन्तदभावो धननिष्ठस्तत्र प्रतीयते अप्रतियोग्यन्तमेकपदार्थः सर्वत्र समभिव्याहृतपदार्थसंसर्गिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपजातीयाद्वितीयरहि तत्वस्यैकपदार्थत्वात् स्वत्त्वं षष्ठ्यर्थः तथाविधं चैकमात्रनिरूपितं स्वत्त्वं न तूभयनिरूपितं तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठभेदप्रति योगितया तथाविधभेदाप्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति, तादृशस्वत्त्वाभाव उभयधने अबाधितः । स्वत्त्वसम्बन्धेन एकपदार्थस्याभावो यदि नञा बोध्यते तदा तु स्वस्वामिनिष्ठभेदप्रतियोग्येकपदार्थो वाच्यस्तत्र यदि स्वमभावस्यानुयोगि धनम् , तदाऽप्रतिसिद्धिः प्रमेयमात्रस्यैवोभयस्वामिकं यद्धनं तत्स्वामिनिष्ठ भेदप्रतियोगित्वात् , यदि धनान्तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्त्ववत् तदा तस्य समभिव्याहृतपदार्थत्वाभावादेकपदस्य तादृशार्थसम्बन्धिनिष्ठभेदाप्रतियोगि बोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः । एकमात्रस्वत्त्ववद्धनान्तरस्वामिचैत्रमैत्रोभयधने नेद मेकस्येति व्यवहारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरिदमित्याद्यनुसृतम् । इदमत्रावधेयम् । नेदमेकस्येत्यत्र स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगिनिरूपितय- त्किञ्चित्स्वत्वस्याभावबोधने एकमात्रधनेऽपि तथाविधधनान्तरनिष्ठस्वत्त्वा भावसत्त्वाचादृशप्रयोगप्रसङ्गः तादृशस्वत्त्वसामान्यस्य चैकाभावो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्त्वघटितत्वेनानुपगमात् अभावकूटस्य चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वमित्येकत्वसंख्यावच्छिन्न एकपदार्थः तदन्वितस्वत्त्वस्यचो भयस्वत्त्वानिरूपितविशेषणताविशेषेण स्वत्त्वस्य समवेतत्वे तादृशसमवायेन वाऽभावः प्रतीयते इत्युपगन्तव्यम् , तथा च उभयानिरूपितस्वत्त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थभावबोधोऽपि सम्भवति उभयानिरूपितस्वं च स्वनिरूपितस्वस्वामिन्न

[दी] चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङर्थस्येव विनाप्यनुयोगिनी सप्तमीं सुबर्थस्याप्यभावान्वयात् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छेदकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं तत्त्वम् । तादृशावच्छेदकं हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्वभिधानेति जिज्ञासाजनकत्वं तद्योग्यता वाक्यत्वम्–न्यायावयवत्त्वम् ।

निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति । ननु स्वत्वस्य विशेष्यत्वेऽपि नेदं मैत्रस्येत्यादितः कथं स्वत्वसंसर्गाभावबोधः संसर्गाभाव बोधमात्र एव नञाऽनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचतीति । नामार्थप्रतियोगिकाभावबोध एवानुयोगिनस्सप्तम्यपेक्षणादिति भावः । यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वनिवेशे गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव व्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयतां मतमाह । हेतुविषयकेति । कासांचित्प्रतिज्ञानां हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वानियतत्वात्तन्नियतन्यायावयवतावच्छेदकानि हेतुत्वोपनयत्वनिगमनत्वान्येव न तु प्रतिज्ञात्वमिति नाव्याप्तिः हेतुबोधकप्रतिज्ञानिष्ठतत्प्रतिज्ञात्वादेस्तादृश ज्ञानजनकत्वनियतत्वादव्याप्तितादवस्थ्यमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अभाव हेतुकव्यतिरेक्युदाहरणस्य लिङ्गाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवादुदाहरणत्वस्य तादृशज्ञानजनकत्वानियतत्वादुदाहरणातिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रतिज्ञात्वादेर्हेतुपक्षसाध्यभेदेन भिन्नत्वाद्गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव व्याप्तिः तदवस्थैव तादृशेप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्व नियतत्वात् हेत्वादिभेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्व नियतावयवतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिर्नानाहेतुकहेत्ववयवादिसाधारणहेतुत्वादेरप्यतथात्वादित्यस्वरससूचनाय केचिदिति । जिज्ञासा फलोपधायकत्व स्याव्याप्तिमाशंक्याह । जिज्ञासेति । उदासीनातिव्याप्तिवारणाय न्यायावय वत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया वाक्यभिन्नातिव्याप्त्यप्रसक्तेर्वाक्यपदोपादान मनर्थकमित्याशङ्कायां वाक्यपदस्यैव न्यायावयवार्थकतामाह वाक्यत्वमिति ।

[दी॰] लिङ्गेत्यादि लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् । अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गी साध्यं तद्विषयकं तद्बुद्धिविशेष्यकम् ।

गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादावव्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयकेतीति पूर्वोपदर्शितार्थकमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयताबहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः । अभावहेतुकेति वह्न्यभावहेतुकेत्यर्थः यो धूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणस्य लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः। भावहेतुकस्य व्यतिरेक्युदाहरणस्य हेत्वभावत्वेनैव व्यतिरेकबोधकतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भवः एवमभावहेतुकस्यान्वय्युदाहरणस्य न तथात्वसम्भवः इत्यभावहेतुकत्वव्यतिरेकित्वानुधावनम् । लिङ्गिसाध्यमिति लिङ्गमस्यास्तीति व्युत्पत्त्या लिङ्गिपदस्य लिङ्गत्वनिरूपकार्थकत्वादिति भावः । वक्ष्यमाणोदाहरणे साध्यविषयकत्व सत्वादतिव्याप्तेराह । तद्विषयकत्वमिति । तद्बुद्धिविशेष्यकम्—तद्बुद्धमुख्यविशेष्यकं निस्स्नेहत्वशून्यत्वं स्नेह एव तद्धेतुत्वे उदाहरणजन्यबोधस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वानुधावनं तच्च भावप्रतियोगिकतया अतिरिक्तमिति हृदयम् । जलत्वसन्देहदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वमपि सन्दिग्धमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुतयोपन्यासो न सम्भवतीति प्रथमसाध्ये तदुपेक्षितं उत्पत्तिकाले जलस्यापि निस्स्नेहतया द्रव्यत्वसाध्यकजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकस्थलान्तरमनुसृतम् । अत्रोक्तयुक्त्या जलत्वसाध्योपेक्षा । यत्तु जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वमपि लाघवाज्जलत्वस्वरूपमेवेति जलत्वस्य साध्यत्वेनोदाहरणजन्यबोधस्य साध्याविषयकस्य लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति द्रव्यत्वसाध्यकानुधावनमिति । तन्न, जलाद्यन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्वरूपत्वे यन्न द्रव्यं तज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहरणजन्यबोधस्याप्यन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकद्वकतया लिङ्गविषयकत्वेनासङ्गतेः । पूर्ववद्या-

[दी] तेनेदं जलं निस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वात्, इदं इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यन्न जलं तन्नि स्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयः इत्युदाहरणेनातिप्रसङ्गः। लिङ्गाविषयकेत्यस्य पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयकार्थकत्वे तु हेतुवारणाय लिङ्गीति। लिङ्गिविषयकत्वं च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयताबहिर्भावेण वाच्यम्। तेन वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः।

प्यविषयकत्वस्य लिङ्गाविषयकपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र लिङ्गिविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन तन्मते स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह। **लिङ्गेति पूर्वोक्तेति-** उक्तानुगतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः। **हेतुवारणायेति।** इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः। **प्रकृतेति** हेतुतावच्छेदकहेतुत्वविषयतानां भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छेदकादिरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिरिति विशिष्टविषयताबहिर्भावनिवेशः। तादृशविषयताबहिर्भावः पूर्ववन्निर्वाच्यः न च तादृशविषयताबहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवारणसम्भवे साध्यांशनिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम्। तादृशविषयतान्तर्भूत साध्यविषयाभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावेणेत्यन्तेन विवक्षिततया दर्शितहेतौ तादृशसाध्यविषयताभिन्नहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य वारकतया तत्सार्थक्यात्। भेदप्रतियोगिकोटौ निविष्टस्य साध्यांशस्य चाखण्डाभाव घटकतया ऽवैयर्थ्यात्। यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयताया अप्रसिद्धिः तत्र बहिर्भूतत्वान्तमनुपादेयमेव शब्दैक्यस्याविवक्षितत्वादिति नाव्याप्तिः। तादृशविषयतान्तर्भूतत्वसाधीयत्व उभयाभाव एव वा बहिर्भावेणेत्यन्तार्थः। हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वानां निवेशस्य प्रयोजनं क्रमशः प्रदर्शयति। **तेनेति। तत्त्वेनेति-** हेतुत्वेन हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः। हेतुत्वहेतुत्वयोस्तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यत्वं बोध्यम्।

हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रमीयमानत्वरूपप्रकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया हेतुजन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वमक्षतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितविषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविषयताबहिर्भावनिवेशोऽव्याप्तिसङ्गतिः । न च हेतुविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशापेक्षया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव लाघवेनोचितमिति वाच्यम् । विशिष्टविषयताबहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयताबहिर्भावस्य स्वातन्त्र्येणानिवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेत्वंशमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेशतया विशिष्टनिवेशेनैव तन्निवेशात् हेत्वंशाप्रवेश एव हेतुतावच्छेदकविषयत्वहेतुत्वविषयत्वयोर्बहिर्भावस्य पृथङ्निवेशनीयतया गौरवात् । एवं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेत्वंशनिवेशेन प्रयोजनसम्भवादयं हेतुरित्युपलक्षणपरं बोध्यम् । लिङ्गिविषयकेत्यस्य पूर्ववत्साध्यवद्विशेष्यकार्थकत्वोपगमे वह्निमान्वह्निसामग्रीमत्वादयं हेतुः तत्त्वेन प्रमीयमानत्वात् अनयोरतिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यर्थस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवत्तया साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थकत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्न साध्यकजनकतात्वावच्छिन्नपक्षकस्थले च हेतावतिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । लिङ्गिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितविषयिताया बहिर्भाव निवेशनं लिङ्गपदस्य धर्मपरतां च विनैव लिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिं लिङ्गिपदविषयपदयोः साध्यवद्विशेष्यपरतां विनैव दर्शितव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयतां मतमुपन्यस्य दूषयति । लिङ्गेति—निगमनस्योदाहरणस्य च वारणाय नियतान्तद्वयमवयवतावच्छेदकविशेषणम् । प्रतिज्ञात्वोदाहरणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गिविषयकज्ञानजनकत्वसमानाधिकरण तया असम्भवादतिप्रसङ्गौ अतत्सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्योभयत्र नियतत्वप्रवेशनम् । उदाहरणविशेषत्वमादायातिप्रसङ्गवारणायावच्छेदकान्तम् । आदि पदात्पञ्चमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गिविषयकज्ञानजनकत्व नियतावयवतावच्छे

[दी] लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानियतलिङ्गिविषयकज्ञानजनकत्वानियता-वयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् ।

इति दीधितौ प्रतिज्ञालक्षणम् ।

दकरूपवत्त्वादिपरिग्रहः । रूपान्तरेति यद्यपि निरुक्तस्यापि रूपस्योपरिचयादन्तरमनर्थकम् । तथाप्यास्माश्रयभयेन तथाविधरूपान्तरपरिचयोपेक्षणीयः । तच्च रूपमनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकवाक्यत्वादिकमेव तथा च तस्यैव तद्घटकस्य लक्षणत्वसम्भवाद्व्यर्थविशेषणता । नच तस्य विशिष्याघटकत्वान्न व्यर्थविशेषणतेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वे हेतुत्वादिसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्घटतया विशिष्यैव तन्निवेशनस्यावश्यकत्वादित्येतल्लाभायान्तरपदम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिन्नप्रतिज्ञात्वं यद्यवच्छेदकत्वेन निवेश्यते तदा तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनियतत्वासम्भवादप्रसिद्धिः। यदि च साध्यादिभेदेन भिन्नं तत् तदा यादृशसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाया प्रकृतलिङ्गबोधकत्वं नियतं तत्र व्याप्तिरित्यपि दूषणं बोध्यम् ।

इति गदाधरीये प्रतिज्ञालक्षणम् ।

[म] साध्यनिर्देशानन्तरं कुतइत्याकांक्षायां साधनताव्यञ्जक विभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् । अन्यथाऽनाकांक्षिताभि धानेनिग्रहापत्तेः । लोकेतथैवाकांक्षानिवृत्तेरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्वञ्चानुमिति कारणीभूत लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधी-जनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् ।

[द।] अनुमितीत्यादि जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् । निगमनवारणाय साध्या विषयकेत्यादि । साध्याविषयकत्वंच प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुवि-शिष्टहेतुत्वविषयताबहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत-पक्षविशेषणत्वेन वा ।

निगमनवारणायेति प्रतिज्ञोदाहरणोपनयविशेषाणां विवक्षणीयहेतु-विभक्तिमत्त्वविशेषणेन वारणसम्भवान्न तदुक्तम् । ननु साध्याविषयक-बोधजनकत्वनिवेशे वह्निमान्वह्निसामग्रीमत्त्वादित्याद्युक्तहेतावव्याप्तिरत आह साध्याविषयकत्वं चेति बहिर्भावेणेति विवक्षणीयमिति शेषः । साध्यां-शोपादानं हेतुविभक्तिमत्त्वदळसार्थक्याय । एतत्कल्पे तादृशसाध्यविष-यकत्वप्रतियोगिकोटौ साध्यांशमुपादाय दळान्तरोपादानं प्रक्षाळनाद्धीति-न्यायेन सन्दर्भविरुद्धमतः कल्पान्तरमाश्रयति पूर्वेति तस्माद्वह्निमानित्यादि निगमने मत्वर्थांश एव साध्यस्य विशेषणतया अतिव्याप्तिरित्यतः साक्षा-त्परम्परासाधारणेति । तथाच तत्र साध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वान्न-दोष । हेतुत्वं प्रमेयं प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वादिसाध्यके हेत्ववयवेऽ-व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतसाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वादतः पूर्वो पदर्शितेति । प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाजन्यबोधे यादृशयादृशं पक्षांशे साध्यस्य विशेषणत्वं तादृशेत्यर्थः । नच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं साक्षा-त्पक्षनिरूपितं पक्षांशे अभेदादिसम्बन्धेन विशेषणतापन्नसम्बन्ध्यादिनिरू-पितं च तादृशविशेषणतात्मकसाध्यविषयताशून्यत्वं समुदितार्थः । अयं वह्निमान् वह्निमदावृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादिहेत्ववयवाव्याप्तिवारणाय प्रकृतेति, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् । नचैवमननुषङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणत्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति

[दी] तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ नाऽव्याप्तिः। इदं न दण्डाज्जातं दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वात् अयं न धूमादालोकवान् आर्द्रेन्धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणस्य, हेतुत्वपक्षके साध्यान्वितत्वार्थबोधकेदं पदशालिनः

वाच्यम्। अननुषङ्गपक्षे पक्षनिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नत्वरूपं पक्षविशेषणतापन्नत्वं यदि निवेश्यते, तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविवक्षणेऽपि तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनातिव्याप्तेरशक्यपरिहारतया एतत्कल्पस्यानुषङ्गपक्षाभिप्रायकत्वात्। अयं धूमाभाववान् वह्न्यभावादित्यादौ यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादेर्व्यतिरेक्युदाहरणस्य यथाश्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेशनेनापि वारणसम्भवाद्विवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधनक्षमार्थोपस्थितिप्रयोजकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य व्यावृत्तिस्थलमाह। इदमिति। उदाहरणस्य साध्याविषयकत्वरक्षणाय अभावसाध्यकानुधावनम्। हेतुविभक्तिपदस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमोदाहरणे नातिव्याप्तिस्तत्र जनिधात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोज्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वादतस्थलान्तरमाह—अयमिति। व्यतिरेक्युदाहरणस्येति। यद्दण्डाज्जातं तद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाभाववत् यो यो धूमादालोकवान् स आर्द्रेन्धनवानित्याद्याकारकस्येति शेषः। साध्याविषयकत्वरक्षार्थे व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनम्। यद्यप्यन्वय्युदाहरणस्य साध्यविषयकत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैव द्वितीयकल्पे। तथापि प्रथमकल्पे व्यावृत्तिघटनाय अभावसाध्यकव्यतिरेक्यनुसरणम्। एतादृशोदाहरणस्य साध्यान्वितत्वार्थबोधकपदशालित्वनिवेशनेनैव वारणसम्भवात्तादृशविभक्तिमत्त्वपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकेति। साध्यान्वितेति। निगमनोपस्थाप्य साध्यान्वितेत्यर्थः। विशेषणतया साध्यान्वितत्वस्याविवक्षणादिति भावः। नचोपनयं व्याप्तिघटकतया साध्यविषयकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः प्रसज्यते अनुषङ्गपक्षे निगमनोपस्थाप्य साध्येन समभिव्याहृतपदार्थस्य हेतुत्वस्यानन्वयाद्व्यावृत्तिदानस्याननुषङ्गपक्षाभिप्रायक

[दी] उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति । तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वित स्वार्थबोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकविभक्तिमत्त्वम् । हेत्विति सम्पातायातम् ।

तया अननुषङ्गपक्षे च निरुक्तविशिष्टविषयताबहिर्भूतसाध्यविषयताशून्यत्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उपनयपदस्य इतरस्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमदिदमित्याद्याकारकाभावसाध्यकव्यतिरेक्युपनयपरत्वात् । प्रकृतसाध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधप्रयोजिकाकांक्षादिमद्धेतुविभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । उपदर्शितस्थले च धूमज्ञानज्ञाप्यालोकाभावादिरूपसाध्यांशे पञ्चम्यर्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरितिभावः । नन्वेवं हेतुपदमनर्थकं साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हेत्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकत्वनियमेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । नच पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे ज्ञानादिसाध्यके य इच्छति स जानातीत्युदाहरणे ज्ञानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकाख्यातविभक्तिशालिनि विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते प्रमेयत्वादिपक्षक प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमाविभक्तिशालिनि च अतिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादानेऽपि यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा धूमाद्वह्निमन्महानसमिति सदृष्टान्तोदाहरणेऽतिव्याप्तेः तद्वारणाय प्रकृतिपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तादृशोदाहरणोपनयोः तथाविध साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आह । हेत्वितीति इदमुपलक्षणम् । पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशकल्पे विभक्तिमत्त्वमपि नोपादेयम् । तत्कल्पस्यानुषङ्गपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवाक्यताविरहेण साध्यान्वितस्वार्थबोधकपदशालित्वाभावाद्दर्शितविभक्तिपदव्यावृत्तेश्च अननुषङ्गपक्ष एव सङ्गतेस्तत्कल्पे व्यावृत्त्यभावादिति केचित् वस्तुतस्तु अनुषङ्गपक्षे उपनयस्थस्यैव पक्षबोधकेदंपदस्य निगमनघटकीभूय साध्यान्वितार्थबोधकतया तादृशबोधे च प्रयोजनान्तरविरहेण स्वजन्यत्वानिवेशनादुपनये विभक्ति

[दी] यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्यत्वं हेतुत्वं च सिषाधयिषया च न्यायप्रयोगः तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते ।

-पदव्यावृत्तिस्सम्भवतीत्यवधेयम् । ननु प्रथमसाध्याविषयकत्वनिर्वचनपक्षे पर्वतः पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभाववान् तादृशज्ञानाभावात् यः पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानं इत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाध्यहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूताया एव साध्यविषयतायास्सत्त्वात् । साद्धीभूततादृशाभावान्वितस्वार्थबोधकपञ्चमीविभक्तिमत्त्वाच्च प्रथमकल्पे साध्ये पक्षविशेषणतापन्नत्वानिवेशात् दृष्टान्तोपस्थाप्यस्य तादृशसाध्यस्य पक्षानन्वितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह यदि चेति सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य स विवादतया यदि चेत्युक्तं तस्य चोच्यत इत्यनेनान्वयः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे ज्ञानस्य समवायेन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनधिकरणतया न व्यतिरेकदृष्टान्तत्वसम्भव इति विशेष्यतयेत्युक्तम् । अत एव महानसत्वादिप्रकारकज्ञानाभावस्साध्यतया उपेक्षितः विशेष्यतयापि ज्ञानस्य तादृशज्ञानवत्त्वाभावात् । साध्यस्य हेतुतायामेव हेतुत्वविशेषणतापन्न तथाविधसाध्यविषयतायाः हेतुतावच्छेदकाविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भावसम्भवतीति तदादरः ज्ञानाभावादुत्पन्नमिति असंसर्गाग्रहविधया तादृशज्ञानाभावस्य पर्वतत्वप्रकारकज्ञानोत्पादकत्वं बोध्यं व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनं विशिष्टविषयताबहिर्भूतसाध्यविषयत्वाभावनिर्वाहाय प्रकृतसाध्ये विशेषणतया अन्विता यस्स्वार्थः तद्बोधकत्वं च दर्शितहेतुत्वपक्षकोपनयस्थेदंपदस्य नास्तीति तद्विलक्षणे विभक्तिपदवैयर्थ्यमिति विशेष्यविशेषणसाधारणमेवान्वितत्वं निवेशनीयं इत्युक्तोदाहरणजन्यबोधे पञ्चम्यर्थस्य साध्यविशेष्यत्वेऽप्यतिप्रसङ्ग

[दी]तदा अवयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं वक्तव्यम् । उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयम् । केचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुः ।

एवेत्यभिप्रायः अवयवान्तरेति स्वभिन्नावयवघटकपदजन्योपस्थितिसहकारेण स्वाघटकपदजन्योपस्थितिसहकारेण वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थकबोधकविभक्तिमत्त्वमित्यर्थः तेन तादृशसाध्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयवस्थपदोपस्थापितत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न चैवमनुषङ्गपक्षे साध्याविषयकत्व विशेषणमनर्थकं निगमनस्य तत्पक्षे उपनयैकवाक्यताविरहेणावयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वाभावाद्व्यावृत्त्यसङ्गतेरितिवाच्यम् । चैत्रःपचति पाककृतिसामग्रीमत्त्वादित्यादौ पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायां हेत्ववयवस्थपञ्चम्युपस्थाप्य हेतुत्वान्वितस्वार्थबोधकाख्यातविभक्तिमत्त्वामतिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । प्रथमरीत्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनस्याननुषङ्गपक्ष इव अनुषङ्गपक्षेऽपि न सम्भवात् अननुषङ्गपक्षे एवेयं विवक्षा अनुषङ्गपक्षे उदाहरणान्यत्वविशेषणेनानुपदोक्तोदाहरणं वारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेतावव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदुक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिञ्च प्रकारान्तरेण वारयतां मतमाह । केचित्त्विति । निगमने हेतुविभक्तिमत्त्वनैयत्यादतिव्याप्तिवारणाय अनियतान्तम् । हेतुत्वस्यापि साध्यबोधकोक्तहेतुवृत्तितया असम्भवइति असामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य अनियतत्वनिवेशः । उदाहरणोपनययोस्साध्याबोधकयोरपि सम्भवादुदाहरणोपनयसामान्यवारणाय नियतान्तम् । हेतुविभक्तिमद्दर्शितोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्तिमत्त्वमनुपादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वनैयत्यनिवेशेनैवानतिप्रसङ्गात् हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वनैयत्यार्थप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वनैयत्ययोर्वैकल्पिकमुपादानं वा । तत्र च द्वितीयकल्पो विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वमता-

[म] हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा ।

[दी] तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमर्थः । हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति । तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डात् वह्निर्धूमादित्यादिकाः न प्रतिज्ञाः । तदवृत्तेरतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् । सम्प्रदायविरोधाच्च । तेन तत्रत्य निगमने नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

भिप्रायेण । उदाहरणविशेषत्वमादायोक्तोदाहरणेऽतिप्रसङ्गवारणायावयावतावच्छेदकेति त्विन्त्यमिति चिन्ताबीजं पूर्ववत् । यथाश्रुतप्रतीताद्वितीयलक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतयाऽन्यथाव्याचष्टे विभक्त्यर्थेति विभक्तिजन्यहेतुत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन हेतुत्वे विभक्त्यर्थत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेऽपि न क्षतिः निगमनवारणायेति तत्र तिङर्थस्य विशेष्यत्वादितिभावः विशेष्येतीति हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवेशने तत्रातिव्याप्तिरेवेतिभावः । ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादिपक्षकनिरूपकतासंसर्गकदण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्यायान्तर्गते तस्माद्दण्डादित्याकारकनिगमने अननुपक्तपक्षे विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकेऽतिव्याप्तिरत आह । घटो दण्डादिति ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव प्रकृते निवेशनीयतया जनकत्वरूपहेतुत्वसाध्यकप्रथमस्थलेनातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यतो वह्निपक्षकधूमनिष्ठहेतुतासाध्यकस्थलान्तरानुसरणम् तदवृत्तेरिति । तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमादिति भावः । तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मव्यापकत्वसत्त्वादाह । अतदात्मन इति । तद्धर्मेति । तद्वृत्तिधर्मेत्यर्थः । ज्ञाप्यतायाः एव नवीनमते पक्षम्यर्थतया ज्ञाप्यत्वसाध्यकतादृशप्रतिज्ञासम्भवत्येव तथाचासम्भववारणाय लक्षणस्थहेतुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विवक्षणीयतया तत्रत्य निगमनेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह सम्प्रदायविरोधाच्चेति

[म]उदाहरणप्रयोजकाकांक्षाजनकशब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा ।
साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दं वा ।

[दी] उदाहरणेति क्वचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वान्नाऽव्याप्तिः । अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशस्वरूपयोग्यतासत्त्वात्तद्वारणाय न्यायावयवेति । उदाहरणत्वं चेदं न न्यायावयवत्वगर्भम् । वैयर्थ्यात् साध्याविषयकेत्यादि अयं न दण्डात् दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

न्यायान्तर्गतस्य धूमादित्यादिवाक्यस्योदाहरणप्रयोजकजिज्ञासोपधायकत्वविरहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायातिव्याप्तिं प्रसज्य न्यायावयवत्वदलं सार्थकीचिकीर्षुर्जनकपदस्य स्वरूपयोग्यतापरत्वं स्फुटयति । क्वचिदिति। अभ्युपेत्य फलोपदाननिवेशेऽपि न्यायावयवत्वनिवेशनमावश्यकमित्याह । उदाहरणत्वंचेति वैयर्थ्यात् । प्रयोजनान्तराभावात । तथा च यत्रोदाहरणान्तमेव प्रयुक्तं तत्राप्युदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपदानसम्भवेनातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वनिवेशनं जनकपदस्य फलोपधानपरत्वेऽप्यावश्यकमेवेति भावः । चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिज्ञानिगमनयोस्साध्याविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्ततद्विशेषव्यावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिज्ञायाःसम्प्रदायविरुद्धत्वं प्रागभिहितमित्यभावसाध्यकानुधावनम् । वह्निमान्वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादौ यथाश्रुतेरव्याप्तेराह—व्याख्यातार्थमिति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टत्यादिर्नत्यादिः उपनयविशेषेति । साध्याविषयकबोधजनकाभावसाध्यकव्यतिरेक्युपनय इत्यर्थः । उदाहरणस्य च पञ्चम्यन्तस्यापि सम्भवात्तद्वारणायोदाहरणान्यत्वस्य निवेशनीयतया तत एवोदाहरणसामान्यवारणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुधावनम् । धूमादालोकाभावादिसाध्यके धूमादालोकव्यापकाभावप्रतियोगिमानयमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया

[दी] हेत्विति हेतुत्वबोधकार्थकम् । हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादानम् । उपनयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः । एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे अन्वयायोगात् । कस्यचिद्व्यतिरेकिणोदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं पूर्ववत् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वं बोध्यम् । तेन निरर्थकतमिलन्ते वह्निप्रभात इत्यादौ नाव्याप्तिः ।

अन्तपदमार्थक्यंबोध्यम् । उपनयस्य कस्यचिदपि पञ्चम्यन्तत्वासम्भवाद्धेतु पदवैयर्थ्यमाशंक्याह– **हेतुत्वबोधकार्थमिति हेत्विति** तादृशार्थक-हेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य च वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थः । तथाच हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं पृथङ्निवेश्य लक्षणद्वयं करणीयमित्यर्थः । नन्वेवं प्रथमलक्षणे हेतुत्वपक्षके तद्बोधकेदं पदान्तोपनयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह— **उपनयस्य चेति** । श्रूयमाणविभक्त्यन्तत्वाभावादनुसन्धीयमानेति । तथा च तस्य हेतुत्वबोधकान्तत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु द्वितीयलक्षणे अयं न गुणो द्रव्यासमवेतत्वादित्यादौ यथा दण्डादित्यादिस्वपरपञ्चम्यन्तपद घटितदृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणे अतिव्याप्तिरित्यत आह **एवमिति** । दृष्टान्तस्येत्यत्रानुसन्धीयमानप्रथमैवान्त इत्यनुषज्यते– **अन्वयायोगादिति** । प्रथमान्तत्वं विना समानविभक्तिकत्वाभावेन तादृशशाब्दबोध प्रथमान्तपदोपस्थाप्य साध्याभावसाधनाभाववद्भेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवमपि अयं न घटो दण्डाजन्यत्वात् यो घटस्सदण्डादित्यादौ उदाहरणे लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्दुर्वारैव साध्याविषयकबोधजनकत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्चेत्यत आह **कस्यचिदिति पूर्ववदिति** । अवयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्वयोरन्यतरविशेषणेनेत्यर्थः । ननु पञ्चम्यास्तमिरित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्यन्त इत्यर्थकतापक्षे पर्वतोवह्निमान्वह्निप्रभात इत्यादौ हेत्वयवस्य हेतुपञ्चम्यन्तताविरहादव्याप्तिरित्यत आह **अत्रचेति हेतुपञ्चम्यन्तत्वमिति** हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं चेत्यर्थः **अर्थवद्भागस्येति** । स्वघटकार्थवद्भागपूर्वत्वाभाववद्धेतुत्वबोधकादिघटितत्वमेव तदन्तत्वमिह विवक्षितमिति भावः अर्थवत्त्वमाकांक्षानिर्वाहकत्वम्

[म]प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतु-विभक्तिमद्वाक्यत्वं वा ।

[दी] पञ्चम्यादेः तसिलाद्यादेशत्ववादिनां नये तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि । केचित्तु । हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं पूर्ववत् ।

तसिलं विनापि तत्पूर्वपञ्चम्यैव प्रकृतान्वयबोधोपयिकाकांक्षानिर्वाहात् न तसिलादेराकांक्षानिर्वाहकत्वं न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तसिलादेरवाचकत्वेऽपि तद्घटकप्रत्येकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्षरकोशे सर्वेषां वर्णाना वाचकत्वबोधनात् उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य षष्ठ्यन्तत्वमपि सम्भवतीत्यभिप्रायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थयति । **पञ्चम्यादेरिति** आदिपदाभ्यां सप्तम्यादेस्त्रलादेश्च परिग्रहः **नानुपपत्तिरिति** तथा सति तसिल एव हेतुत्वप्रतिपादकत्वात् पञ्चमीत्वाच्चेति भावः । तसिलादेः पञ्चम्यनादेशतापक्षे उक्तहेताव्व्याप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तत्वमविवक्षतां मतमाह **केचित्त्विति** **हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वमिति** । तथा च पञ्चम्यन्तत्वानिवेशात्तसिलः पञ्चम्यनादेशतापक्षेऽपि न तदन्तहेताव्व्याप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्वप्रतिपादकपदस्यान्तत्वाविवक्षणे दर्शितव्यतिरेक्युपनये अतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह — **पूर्ववदिति** । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकतादृशपदशालित्वरूपमित्यर्थः । एवं च प्रथमलक्षणे तादृशस्वार्थबोधकविभक्तिशालित्वं साध्याविषयकधीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयताबहिर्भूतसाध्यविषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निविष्टं तत्र तु तादृशहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वं च निर्वक्ष्यमाणमन्यविधं प्रविष्टमिति भेद इत्यवधेयम् । पर्वतोवह्निमानित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादेर्निर्वाच्यसाध्याविषयकज्ञानजनकताशालिनोवारणाय हेतुत्वप्रतिपादकपदोपादानम् । वह्नेर्द्रव्यत्ववान् वह्निमान् हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणतया साध्यान्वितत्वनिवेशनेऽपि सुन्दरवह्निमत्सधर्मा पर्वतोवह्निमानित्यादावतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वम् । न चैवम-

[टी] साध्याविषयकबोधजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्य-

---

प्याकोकाद्वह्निमतस्सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि विधक्षणीयप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्ट हेतुता विशिष्टसाध्यविषयकज्ञानाजनकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम्। हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्थकत्वात् । यथाश्रुतं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वं अयं वह्निमान्वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिन्यायस्थके हत्ववयवे अव्यापकं पूर्वनिरुक्तसन्निवेशे च साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वविशेषणे हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य वैयर्थ्यं प्रतिज्ञाया निरुक्तसाध्याविषयज्ञानजनकत्वाभावादेव -वारणादतस्साध्याविषयकज्ञान जनकत्वमन्यथा निर्वक्ति **साध्येति**। एवं च पर्वतोवह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायास्साध्यविषयकज्ञानजनकत्वेऽपीतरनैरपेक्ष्येण हेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया साध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपादकत्वं पदविशेषणमर्थवद्भवति हेत्ववयवस्यापि प्रतिज्ञासहकारेण हेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया असम्भववारणायेतरनैरपेक्ष्येणेति । स्वाघटकपदासहकारेणेत्यर्थकं अजनकेत्यस्य प्रतियोगिविशेषणम्। तथा च स्वेतरावयवजन्यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकं यत्तदन्यत्वमिति समुदायार्थः । जनकपदस्य जनकतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्याश्रयसमुदायत्वकाभायेतरनैरपेक्ष्येणेति। हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञासहकारेण तादृशबोधजनकत्वेऽपि तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयसमुदायभेदस्याक्षततया इतरनैरपेक्ष्याप्रवेशेऽपि लक्षणसमन्वयात् अयं धूमाद्वह्निमान धूमाद्वह्निमतोऽन्यत्रावर्तमानधर्मादित्यादिहेतोर्धूमनिष्ठहेतुताविशिष्टसाध्यज्ञानजनकस्य संग्रहाय प्रकृतेति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमितराविशेषणतया अवगाहिन एव ज्ञानस्येतरनिरपेक्षहेतुवाक्येन जननात्तादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानसामान्याजनकत्वस्यैव सकलहेत्ववयवसाधारण्यात् साध्यांशोपादानमनर्थकमिति तत्परित्यजति

[म] पंचम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति परवाक्यत्वं वा ।

[दी] विषयकज्ञानाजनकत्वं साध्यं चेह नविवाक्षितम् । वैयर्थ्यादित्याहुः पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वमवयवत्वं हेतुत्वादौ पञ्चमीलाक्षणिकी । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ लाघवेनावधित्वे अवधिमत्त्वेवाशक्तत्वात् ।

साध्यंचेति । अत्र साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेऽपि हेतुत्वपक्षकोपनयं साध्यान्वितार्थबोधे स्वजन्यत्वनिवेशे अनुषङ्गपक्षे साध्यान्वितपक्षबोधस्योपनयाजन्यतया तद्वारणेऽप्यनुषङ्गपक्षे निगमनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतुत्वबोधकेदंपदशालिन्यतिव्याप्तिः । नच हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वनिवेशनान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वाभावविशिष्टहेतुत्वं सास्नाभाववत् गोत्वाभावादित्यादिन्यायान्तर्गतोपनये तथाप्यतिव्याप्तेरवारणात् अनुषङ्गपक्षेऽप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञायामतिव्याप्तेश्च विशेषणतया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेश्य तद्वारणे साध्यांशवैयर्थ्यं अनुषङ्गपक्षेऽप्युपनयस्थेदंपदार्थस्य कुत्रापि विशेषणताविरहात् पदान्तरोपस्थापितेन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विशेषितहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं निवेश्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षकप्रतिज्ञोपनययोः वारणेऽपि प्रकृतहेतुत्वविशिष्टाविषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ नञ्व्यत्यासस्येतरनैरपेक्ष्येणेत्यभिधानस्याकिञ्चित्करत्वमित्यस्वरसः— पञ्चम्या लाक्षणिकत्वं व्यवस्थाप्य तद्घटत्वेन निगमनेऽतिव्याप्तिं प्रसञ्जयन् पञ्चम्यन्तपदं सार्थकयति **हेतुत्वादाविति** । हेतुत्वं जनकत्वं आदिना ज्ञापकत्वपरिग्रहः जनकत्वोपादानं दृष्टान्तविषया । गुरुशरीरं तत्क्रियानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वरूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविषया आदिपदग्राह्य हेतुत्वं ज्ञापकत्वमेव तर्हि कुत्र तच्छक्तिरित्यपेक्षायामाह- **वृक्षादिति इत्यादौ** इत्यादिवाक्यस्थपञ्चमी प्रतिपाद्ये । विनिगमनाविरहं निराकरोति **लाघवेनेति** । वृक्षादिनिष्ठावधित्वस्य निरूपकत्वादिसम्बन्धेन विभागे अन्वयसम्भवेऽपि न वृक्षादि-

[दी] द्रव्यनिष्ठावधित्वमिव विभागनिष्ठमवधिमत्त्वमपि सम्बन्धविशेषः । स चा-तिरिक्तोऽनतिरिक्तो, वेत्यन्यदेतत् । तत्सम्बन्धाग्रहेऽपि व्यवहारः शक्तिभ्रमात् वृक्षादपैति पततीत्यादौ लाघवाद्विभागशक्तिः तज्जनकत्वं च क्रियायाः संसर्गमर्यादया भासत इत्यपि वदन्ति ।

त्यादौ वृक्षादिनिष्ठावधिताया आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृक्षाद्य-वधिकविभागेऽपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गभिया तादृशबोधोपगमासम्भवात् वृत्त्य-नियामकनिरूपकत्वसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विभागनिष्ठ-वृक्षादिनिरूपितमवधिमत्त्वमेव पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति नव्यमतानुसारेणाह **अवधिमत्त्वेनेति** । नन्ववधिमत्त्वमवधितानिरूपकत्वमेव तत्र वृक्षादे-रवधितायामेवान्वयस्योपगन्तव्यतया एकदेशान्वयदोषः निरूपकत्वं च त-ज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमिति ज्ञापकत्वापेक्षया गौरवमेवेत्यत आह— **द्रव्यनिष्ठमिति** । **सम्बन्धविशेषः** । अवधिमन्निष्ठोऽवधितानिरूपित-सम्बन्धविशेषः । अवधिमत्त्वमेव स्वरूपसम्बन्धविशेषः तन्निरूपकत्वमेवा-वधित्वमिति वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहादिति भाव । **अन्यदे-तदिति** । अनतिरिक्तत्वेऽप्यवधितात्वादेरनुगमकधर्मस्यानुगतप्रतीत्यनुरोधे-नावश्यकल्प्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन लाघवादिति भावः । नन्ववधित्वादावेव पञ्चम्याश्शक्तौ ज्ञापकत्वादावाधत्वादिसम्बन्धाग्रहे वृत्त्यग्रहेण पञ्चम्याः ज्ञाप-कत्वबोधकत्वग्रहासम्भवात् तत्प्रत्यायनेच्छया पञ्चमीप्रयोगो न स्यादित्यत-आह—**तत्सम्बन्धाग्रहेऽपीति** । ज्ञापकत्वादाववधित्वसम्बन्धाग्रहेऽपी-त्यर्थः **व्यवहारः** । ज्ञापकत्वादिपरपञ्चमीप्रयोगः **शक्तिभ्रमात्** । ज्ञाप-कत्वादौ शक्तिभ्रमात् । अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्ने शक्तिवा-दिनां मतमुपन्यस्यति । **वृक्षादिति** । अपैत्यर्थोऽपगमस्स्पन्दमात्रं न तु विभागावच्छिन्नस्पन्दः तर्हि त्यज तुल्यतया धात्वर्थतावच्छेदकविभागाश्रय-तया वृक्षाद्यपादानस्य कर्मताप्रसङ्गात् नाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः वृक्षा-द्भूमिं प्रयातीतिवत् वृक्षाद्भूमिमपैतीति प्रयोगप्रसङ्गात् पततीत्यत्राधस्संयोगा-

वच्छिन्नस्पन्दस्स्पन्दत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः उभयत्र वृक्षादिनिष्ठविभागजनकत्वं पञ्चम्युभयमेवेति प्रवृत्तिनिमित्तलाघवाद्विभाग एवैतस्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लब्धं तदन्तर्भावेण शक्तौ च न ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया लाघवमित्यत आह जनकत्वं चेति अथ पत्रादेः स्वनिष्ठविभागानुकूलक्रियाश्रयत्वाद्विभागमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे स्वस्मात्पत्रं पततीत्यादेरपि प्रयोगस्स्यादिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहित एव विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः. स्वनिष्ठक्रियायास्स्वनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति कुतो लाघवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे लक्षणयैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्तेरकल्पनादिति तात्पर्यवशाच्छक्यलक्ष्यार्थयोरपि युगपदन्वयोपगमादिति लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविनिर्मोकेण पञ्चम्या विभागाबोधकत्वव्युत्पत्तेर्न विभागमात्रतात्पर्येण स्वं स्वस्मात्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवलविभागे पूर्वपूर्वप्रयोगाभावादेव न प्रयोगः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि वृक्षात्पत्रं पतीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्वारः पत्रान्तरनिष्ठभेदमादाय ततः प्रत्येतव्यस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्य पत्रनिष्ठक्रियायामबाधात् । नच भेद एव पञ्चम्यर्थः तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वाश्रयनिष्ठविभागजनकत्वोभयसम्बन्धेन क्रियान्वयो वाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्गः तत्पत्रनिष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयपत्रान्तरनिष्ठविभागजनकतायास्तदन्यत्रक्रियायामसत्त्वेन तस्या उभयसम्बन्धेन पत्रान्तरान्वितभेदान्वयायोग्यत्वादिति वाच्यम् । पत्रान्तरनिष्ठतत्क्रियावच्छिन्नभेदस्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाश्रयवृक्षनिष्ठविभागजनकतायास्तत्क्रियायां सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदस्योक्तसम्बन्धेन तत्क्रियान्वययोग्यताया अक्षतेः अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । अथ पत्रादित्यत्राधेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टभेद उपतिष्ठते विशिष्टस्यैव च स्वाश्रयनिष्ठविभागजनक

[टी]अतः पञ्चम्यन्तेति लाक्षणिकाविशेषणम्। तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा।

स्वघटितोभयसम्बन्धेनान्वयः विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टनिरूपितपर-म्परासम्बन्धघटकं पत्राधेयत्वविशिष्टस्येव चाऽधेयतासम्बन्धेन पत्रवि-शिष्टस्याधिकरणं विशेषणीभूतपत्रमेव न तु वृक्षः अतो नोक्तोभयसम्ब-न्धेन पत्रविशिष्टभेदस्य तत्क्रियान्वययोग्यता । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व दळरक्षायै स्वपदेन पत्रान्तरविशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात् तदुपादाने तदाश्रय-पत्रान्तरविभागजनकत्वस्य तत्क्रियायां घटयितुमशक्यत्वादिति चेत् तर्हि विभा-ग एव शक्तिरस्तु तस्यैवाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य स्वास्वाश्रय निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतासम्बन्धेन तत्क्रियायामन्वय उपेयतां तावताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगवारणसम्भवात् आधेयतया यत्पत्रविशिष्टविभागजनकत्वं तत्क्रियायास्तादृशविशिष्टाश्रयतत्पत्रनिष्ठभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायामभावादित्यलमधिकेन । अत्र ज-नकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया पूर्ववदाकाशात्पतति न वृक्षादित्या-दावनुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति क्व लाघवमित्यस्वरसः **अत इति ।** निगमनस्थायतस्मादिति पञ्चम्याः लाक्षणिकत्वान्निगमनवार-णायेति शेषः । **पञ्चम्यन्तेति** । तथा च पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वा-भावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्ततत्पदस्य तादृशधूमादि पदवद्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वाद्दुर्वारैव निगमनातिव्याप्तिरत आह । **तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति** । न धूमादिज्ञाने शक्तिविरह इत्यर्थः। तेन तत्पदशक्यधूमादिना तज्ज्ञानस्य सम्बन्धसत्त्वाच्छक्तिज्ञानशून्य-काले शक्यसम्बन्धग्रहात्पदान्तरस्येव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया अशक्यापलापत्वाच्च तत्पदे लक्षणायास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवादक-त्वेऽपि न क्षतिः लक्षणे च लाक्षणिकत्वं शक्यार्थतात्पर्यराहित्यं अतो ।निग-मने तत्पदस्य तात्पर्यविषयीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्यव-

[दी] शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात्। पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्रीमान् वा तस्मादित्यादिकस्तु न प्रयोगः। सम्प्रदायविरोधादिति वदन्ति। यत्तु। हेत्वन्वयानुरोधात वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति। तदसत्।

धेयम्। **शक्त्यैवेति**। तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वाद्धूमादिज्ञाने तात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात्। विशिष्टहेतुज्ञानस्याप्रकान्तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। नन्वेवं तत्पदेन यत्र हेतुनिर्देशः तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदाभावादव्याप्तिरित्यत आह- **पर्वत-इति**। वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतुभूतधूमादेरप्रकान्तत्वाद्धेतोः प्रकान्तत्वरक्षायै वह्निसामग्रीमानिति। अत्र वह्निरूपहेतोः प्रकान्तत्वेन तत्पदेन स्फुटतरतत्परामर्शादिति भावः। सम्प्रदायाननुरोधिनां तथा प्रयोगो दुर्वार एवेत्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः। प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञान लाक्षणिकत्वात् प्रतिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुपन्यस्य दूषयति **यत्त्विति**। अथवा निगमनस्थवह्न्यादिपदस्य वह्न्यादिज्ञाने लाक्षणिकतया तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्वं जन्यत्वं वार्थः। तथा च पञ्चमीमादाय निगमने न व्यावृत्तिसङ्गतिः अवधित्वादेरिव जनकत्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि वाच्यत्वेन पञ्चम्याऽलाक्षणिकत्वादिति वादिनो मतं दूषयति। **यत्त्विति**। एवञ्चाग्रे जन्यत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणेत्युपसंहारस्यासङ्गच्छते। **हेत्वन्यानुरोधादिति**। हेत्वनुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकभाव एवार्थः न तु ज्ञाप्यज्ञापकभावः"हेतुर्ना कारणं बीजमि"ति कोशाद्धेतुकारणपदयोः पर्यायतास्थितेः ज्ञापकार्थकताया हेतुपदस्य कोशादावदर्शनात्। तथा च प्रतिज्ञास्थवह्न्यादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मुख्यार्थस्य वह्न्यादेर्धूमज्ञानाजन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणां विना पञ्चम्यर्थान्वयानुपपत्तिः स्यादिति भावः। **ज्ञानलक्षणा**। वह्न्यादिज्ञानलक्षणा, तत्पक्षे च तस्य विषयता सम्बन्ध एव मतुबर्थः, ज्ञान-

[दी] पंचम्याः ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ तत्र लक्षणायां मानाभावात्। अत एवोक्तमावृत्तौ सैव प्रतिज्ञेति।

विषयतापर्यन्तमेव वा वह्न्यादिपदार्थ इति भावः ज्ञापकत्व इति। प्रकृत्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीनां सुबर्थतावादिप्राचीनमतेन ज्ञाप्यत्वेति। नव्यमतेन। तत्र वह्न्यादिपदे। लक्षणायाम्। लक्षणानिर्वाहकतात्पर्ये। मानाभावादिति। जन्यजनकभावस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तल्लाक्षणिकताया आवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावेणोपपत्तावुभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति भावः। न च सुब्विभक्तेरानुशासनिकातिरिक्तार्थेन लक्षणानुशासनं विनापि तल्लक्ष्यार्थे विभक्तेस्साधुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थे षष्ठ्याद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति कथमेतदिति वाच्यम्। हेताविति तृतीयाबोधकसूत्रस्थहेतुपदस्य कारणज्ञापकोभयपरतया तदनुवृत्तिमता ''विभाषागुणेऽस्त्रियामि''ति सूत्रेण ज्ञापकत्वेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टत्वात्। यद्यपि तत्र गुणपदं नं वैशेषिकसिद्धगुणपरं पुण्याभावान्न सुखीत्यादौ पञ्चम्या अनुपपत्तिरिति पराश्रितपरं तत् पराश्रितत्वञ्च साध्यवदधिकरणाश्रितत्वं तथा सति उक्तस्थले पुण्याभावप्रयोज्यसुखाद्यभावाश्रयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात्पञ्चम्युपपत्तेः तथा च ज्ञानकरणतावादिमते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतुः साध्यवति न समवायादिना वर्तते। तथापि विषयतयैव तत्र वृत्तिरिति नानुपपत्तिः। एवं सति धूमज्ञानाद्वह्निमानिति प्रयोगस्स्यादिति तु न देश्यम्। ज्ञापकताबोधकपञ्चम्यन्ततत्तदर्थवाचकपदस्य तत्तदर्थज्ञान एवानादितात्पर्यात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव तात्पर्यात्। ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतोस्संयोगादिनैव साध्यवदाश्रयतत्त्वान्नानुपपत्तिगन्धोऽपि। प्रतिज्ञास्थवह्न्यादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मणिकृतोऽपि स्वरसं दर्शयति अत एवोक्तमिति। आवृत्ताविति। तेन ग्रन्थेन पुनरनुसन्धीयमानस्य प्रतिवादिवाक्यसहकारेण मध्यस्थसंशयजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्धर्मिबोधकवादिवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वमभ्युपगतं तत्र च वह्न्यादिपदं न तज्ज्ञानादिपरं तथा सति विषय

[दी] अत एव व्याचक्षते यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यत्र हेतुत्वं यथासम्भवमुत्पादकत्वं ज्ञापकत्वं चेति । अत एव लोके किं वह्निमदिति पृष्टे तद् गृहं वह्निमदित्युत्तरिते कुत इति जिज्ञासा धूमवत्त्वादित्युत्तरं च । नहि तत्र ज्ञाने प्रश्नः । येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेत् ।

संशायकत्वासम्भवाद्विप्रतिपत्तिवाक्याभ्यां कोट्युपस्थितिद्वारा मानसस्संशयो जन्यत इति सिद्धान्तिभिरपि वह्निः पर्वतोऽभाव इत्यादित आकांक्षादिरहिताच्छब्दात्संशयानुदयेन धर्मिणि तत्तदभावकोट्योः प्रत्येकं शाब्दधीजनकसामग्रीभ्यामेव परस्परविरोधेन शाब्दबोधमनुत्पाद्य मानसस्संशयो जन्यत इत्यभ्युपगमात् प्रतिवादिनिवृत्तये पर्वते वह्निस्साधनीयः इत्यभिसन्धेः प्रथमतोऽनयमात् शब्दादेव पर्वते वह्निनिश्चयो भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि प्रथमं पर्वतो वह्निमानिति प्रयोगात्पूर्वप्रयुक्तवह्निपदस्य सर्वत्र ज्ञानपरत्वासम्भवाच्चेति भावः । वर्धमानोपाध्यायानामपि पञ्चम्या ज्ञापकत्वबोधकत्वे संवादमाह —**अत एवेति । यथासम्भवमिति** । समभिव्याहृतद्रव्यादिपदार्थे जन्यनित्यरूपे तत्तद्द्रव्ययोग्यतानुसारेणेत्यर्थः । नन्वावृत्तौ सैव प्रतिज्ञेति मणिकृतोऽभ्युपगमवादः नतु तत्र निर्भरः मध्यस्थसंशयात्परतो हेतुवाक्यसमभिव्याहृतसाध्यनिर्देशस्य साम्प्रदायिकत्वात् । हेतुत्वं यथा सम्भवमित्युपाध्यायग्रन्थोऽपि पञ्चमीप्रतिपाद्यं हेतुत्वं क्वचित् समभिव्याहृतपदमुख्यार्थनिरूपितं क्वचिच्च लक्ष्यार्थनिरूपितं कारणत्वमित्यर्थकतयोपपद्यते, यदप्युक्तमुभयपदे लक्षणाऽनौचित्यमिति, तदपि शिथिलं ज्ञापकतायाः पञ्चम्यर्थत्वे सूत्रस्थहेतुपदस्योभयपरतया वाक्यभेदापत्तेः । अनुशासनानुरोधेनोभयत्र लक्षणाया एवोचितत्वादित्यतो युक्त्यन्तरमाह । **अतएवेति । जिज्ञासा प्रश्नः । धूमवत्त्वादित्युत्तरंचेति** । प्रयुज्यत इति शेषः । उपष्टम्भं विवृणोति । **नहीति । ज्ञाने प्रश्न इति** । प्रश्नस्थवह्निपदं वह्निज्ञानपरमित्यर्थः । वह्नेरेव जिज्ञासितत्वादिति शेषः । **लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेदिति** । लक्ष्यार्थज्ञानपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । अपितु प्रश्नसमानविषयकत्वानुरोधान्मुख्यार्थ-

[दी] नवा परकीयभाविप्रश्नानुरोधादजिज्ञासिताभिधानम्। नवा कुतइति प्रश्ने ज्ञातमित्यध्याहारः। मानाभावात्।

वह्निपरमेव तादृशोत्तरं प्रयुक्तमिति शेषः। तथा च तत्र वह्नौ कुतइति धूमादिति च प्रश्नोत्तरवाक्ययोर्ये पञ्चम्यौ तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वं वा पञ्चम्यर्थो वाच्य इति भावः। ननु प्रथमप्रश्नानुरोधाद्वह्निपदस्य वह्निपरत्ववत्कुत इति प्रश्नस्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पञ्च-म्यर्थान्वयानुरोधाच्च ज्ञानपरत्वमप्यविरोधादेकदा शक्यलक्ष्यार्थानन्वयेऽपि वह्निं बोधयित्वा वह्निज्ञानं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायेणैवैकपदप्रयोगे बाधका-भावादत एव तथाविधतात्पर्यानुरोधेन नानार्थस्थले आवृत्तिरित्यत आह— **नवेति**। **परकीयभाविप्रश्नानुरोधादिति**। तादृशप्रश्नस्थीयतदु-त्तरवाक्यद्वयस्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधादित्यर्थः। **आजिज्ञासिताभि-धानम्**। प्रथमाजिज्ञासाऽविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया वह्निपदप्रयोगः पर-कीयत्वेन भावित्वेन च प्रथमं कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात् परकीयवह्निज्ञान-हेतुजिज्ञासाया अज्ञानेन वह्निज्ञानप्रत्यायनेच्छायाः प्रथममसम्भवादिति हेतुसूचनाय परकीयत्वभावित्वाभिधानम्। ननु तत्र ज्ञातमित्यध्याहारा-त्कुत इत्यादिपञ्चम्यर्थस्य ज्ञाने ऽन्वयो न तु वह्न्यादावित्यत आह— **नचेति**। प्रश्नस्थपदस्य उत्तरवाक्येऽनुषङ्गस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्कुत इत्यत्र ज्ञातमित्यध्याहारेणैव धूमादित्यत्रापि ज्ञानान्वयसम्भवात् तत्राध्या-हारान्तरविरहेऽपि न क्षतिरित्यतः कुत इत्यत्रैव अध्याहारश्शङ्कितः। **मानाभावादिति**। पदार्थान्तरान्वयस्य वक्तुरनभिप्रेतत्वनिश्चयेऽपि बोध-स्यानुभाविकत्वात्सर्वत्राश्रुतपदकल्पनासम्भवादित्यर्थः। इदं त्ववधेयम्। गृहं वह्निमदिति प्रयोक्तुर्वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यं कुत इति वाक्यजन्यज्ञान हेतुजिज्ञासाबोधे ऽनुपयुक्तं स्वाभिप्रायस्य स्वबोधाहेतुत्वात् कुत इति पृच्छक पुरुषतात्पर्यस्यैव तत्रोपयोगात्। तथा च स्वजिज्ञासां बोधयितुकामस्य कुतइति प्रयोक्तुः परप्रयुक्तवह्निपदोपस्थापितज्ञानमादाय कुत इति पञ्च-

पदार्थान्वयबोधो भवत्वित्यभिप्रायं श्रोतैव प्रतिपत्ता प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजिज्ञासां कुत इति शब्दादनुमीयमानस्वोक्तवह्निपदसहितात् ज्ञास्यति एवं गृहं वह्निमानिति प्रयोक्तुः प्रथमं वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यविरहेऽपि कुत इति प्रश्नानन्तरं प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजिज्ञासाया ज्ञाने किमर्थमन्यद्वह्निपदं प्रयोक्तव्यं पूर्वं वह्निपदाल्लक्षणयोपस्थापितज्ञानमादायैव धूमादिति वाक्यं धूमज्ञाने वह्निज्ञापकतां बोधयत्वित्यभिप्रायसम्भवात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्यर्थस्य ज्ञानान्वयो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । नहि प्रयोक्तृपुरुषस्यैकार्थतात्पर्यं पुरुषान्तरस्यान्यार्थतात्पर्यविरोधि अन्यैरप्यन्यतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि पदान्यादायान्यार्थपरश्लोकस्य मौनिना निबन्धनात् । न वा स्वीयप्राथमिकान्यतात्पर्यमुद्दीक्ष्यपरतात्पर्यं विरुणद्धि बीजाभावात् । युज्यते च वह्न्यादिपदस्य वह्न्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा, साध्यान्वयिजन्यज्ञानविषयत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे गुणत्वाभावात् द्रव्यत्वादित्यादिप्रयोगस्य दुर्वारत्वापातात् द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य गुणादावपि सत्त्वात् साध्यवाचकपदस्य लाक्षणिकत्वे पक्षान्वयिसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाध्यवाचकपदार्थे पञ्चम्यन्तार्थलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वान्वयात् द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानप्रयोज्यसत्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य गुणादौ बाधेन कथितातिप्रसङ्गस्यासम्भवात् । न च जन्यज्ञान विषयत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य साध्यविशिष्टपक्षेऽन्वयस्स्वीक्रियते सत्तादिरूपसाध्यविशिष्टगुणादिरूपपक्षस्य च न द्रव्यत्वादिलिङ्गज्ञाप्यतेति नातिप्रसङ्गः वह्न्यादिमतः पर्वतादेः द्रव्यत्वादिरूपसाध्यविशिष्टस्य पृथिवीत्वादिज्ञाप्यत्वेऽपि वह्न्यादिविशिष्टस्य न तथात्वमिति विशेषणावच्छिन्न एव पञ्चम्याः ज्ञाप्यत्वबोधकत्वात् न पर्वतो वह्निमान् पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगः विषयतायाः पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टेऽन्वयोपगमात् द्रव्यत्वादिरूपसाध्यत्वेन वह्न्यादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपर्वतादौ पृथिवीत्वादिज्ञाप्यत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमाच्च पृथिवी-

दाहो दहनात् न जलात् जलं स्पर्शवत् रूपात् न गन्धात् नापि शब्दादित्यादौ नञर्थान्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपहेतुमत्त्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपज्ञाप्यत्वञ्च

त्वादित्यादौ। नञर्थान्वयानुपपत्तेर्दुर्वारत्व त् पृथिवीत्वज्ञाप्यतापर्याप्त्यधि-करणद्रव्यत्वादिविशिष्टपर्वतादौ वह्न्यादिरूपविशेषणान्तरावच्छिन्नेऽपि तज्ज्ञाप्य-त्वविरहासम्भवात्। अस्मन्मते च तत्र पर्वताद्यन्वयिनि वह्न्यादिप्रकारकज्ञान-विषयत्वे पृथिवीत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यन्तार्थस्याभावान्व-याच्चदभावस्य तत्राबाधेनानुपपत्तिविरहात्। एवं साध्ये ज्ञाप्यत्वान्वयपक्षेऽपि उक्तप्रयोगानुपपत्तिर्द्रष्टव्या वह्न्यादेरपि प्रमेयत्वादिना पृथिवीत्वादिज्ञाप्य-त्वात्। यदि च प्रयोज्यत्वं समभिव्याहृतपक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नविधेयता च खण्डशो लक्षणया पञ्चम्यर्थः अन्वयबलात्साध्ये पक्षांशे तत्तद्रूपेण हेतुज्ञाप्यतालाभः नञ्समभिव्याहारस्थले च लिङ्गज्ञाना-न्वितप्रयोज्यत्वरूपैकार्थस्य निरुक्तविधेयतारूपापरपञ्चम्यर्थे ऽभावो नञा प्रत्याय्यत इत्युच्यते; तदा साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकादेर्द्विधाभानाद्गौ-रवं साध्यान्वयिनी पक्षविशेष्यतानिरूपितविधेयता, पक्षान्वयिनी साध्य-विधेयतानिरूपितविशेष्यता वा पञ्चम्यर्थ इति विनिगमनाविरहः, एकपद-स्यार्थद्वये खण्डशो लक्षणा, पदद्वयस्यैव वा प्रत्येकमर्थद्वये लक्षणेत्यत्र को विशेष इति। प्रसङ्गतः पञ्चम्याः जनकत्वज्ञापकत्वार्थकत्वं नञर्थान्वयस्थले अनुपपत्तिप्रदर्शनेन निराकुर्वन् जन्यत्वज्ञाप्यत्वार्थकतां व्यवस्थापयति। **दाहो दहनादित्यादिना**। गन्धस्याज्ञापकत्वं पक्षधर्मताविरहेण शब्द-स्यातथात्वं व्याप्तेरपि विरहेणेति प्रदर्शनार्थमुभयोपादनम्। **नञर्थान्व-यानुरोधादिति** जनकत्वज्ञापकत्वयोः पञ्चम्यर्थत्वे निरूपकतासम्बन्धा-वच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यय एव दाहस्प-र्शादौ स्वीकार्यः तथा च तत्र जलगन्धनिष्ठजनकत्वज्ञापकत्वयोरिव दहन-रूपादिनिष्ठयोरपि तयोरभाववत्त्वेन दाहो न दहनात् जलं स्पर्शवन्न रूपा-दित्यपि स्यादितिभावः। न च दाहादिविशेषितजनकत्वादेरेवाभावः तत्र

जनकादिरूपप्रकृत्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् । पञ्चम्यन्तार्थस्य पञ्चम्यर्थ-
विशेष्यतयैव शाब्दप्रतीतेर्दाहादिविशेषितजनकत्वादिरूपप्रतियोगिन-
श्शब्दादनुपस्थितस्य नञाऽभावबोधनासम्भवात् पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यर्थान्य
पदार्थविशेषितस्यापि नञ्समभिव्याहारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिभेदाद्गौ-
रवम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थो विशेषणं तत्र निरूपकतया समभि-
व्याहृतपदार्थान्तरमिति चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यताभङ्गेनासम्भ-
वदुक्तिकम् । इन्धनस्य दाहो दहनादित्यादौ तुल्ययुक्त्या दहनादेर्दाहजन-
कत्वादिविशेष्यत्ववदिन्धनादेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धनं दाह-
सम्बन्धि दहनो दाहजनक इत्यादि समूहालम्बनबोधस्य स्वीकारेण वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । यत्रान्यस्य दाहो दहनान्नैतदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य दाहो-
न दहनादिति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति । अत्र वदन्ति । जन्यतायाः पञ्चम्यर्थ-
त्वे दाहो दहनान्न परमाणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । पारिमाण्ड-
ल्यस्य कार्यसामान्येऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिजन्यत्वाप्रसिद्धेः नञर्थे
प्रतियोगितया अन्वयासम्भवात्, दाहाद्यन्वयिनि जन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
निरूपितत्वसम्बन्धेनाभावबोधोपगमे च वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावाभ्युपगमः, लक्षणया प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वस्य प्रकृत्यर्थस्याभावान्वयो-
पगमेऽपि गगनं न परमाणुपरिमाणादित्यादौ जन्यत्वान्वययोग्यत्वानुपपत्तिः,
पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्यत्वाभाववद्गगनमित्याकारिकायाः द्विधा
नञर्थावगाहिप्रतीतेरुपगमे च घटो न घटजनकादित्यपि स्यात् घटजनकाद्य
निरूपितजन्यत्वाभावस्य घटादावबाधात्, दण्डाद्यनिरूपितजन्यत्वत्वा-
च्छिन्नाभावस्य पटादौ बाधेन पटो न दण्डादित्यादेरनुपपत्तेश्च, गगनादे-
र्जन्यत्वभ्रमदशायां गगनं न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्याबोधकतापत्तेः
पञ्चम्यर्थजन्यतासामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यनिरूपितत्व
गगनवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि
तत्सामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यवृत्तित्वगगननिरूपि-

तत्त्वोऽन्यत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमेन सामञ्जस्यम् । न च तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपि दाहो न जलादित्यादौ लक्षणां विनैवोपपत्तये अन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमिति वाच्यम् । जलादेरपि कार्यजनकत्वभ्रमदशायां दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादावियान्वयबोधस्यानुभाविकतया तदनुरोधेन तत्रापि जन्यतायां जलादिनिरूपितत्वाभावबोधस्यावश्यापेयत्वादिति । अत्रेदं तत्त्वम् । शशविषाणं नास्तीति वाक्यवत् दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यमप्रमाणमेव तद्वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणया पारिमाण्डल्यादिनिरूपितत्वाभावबोधस्य क्वचिदभ्युपगमेऽपि दाहो न जलादित्यादिवाक्यतो लक्षणाज्ञानशून्यकालेऽप्यन्वयबोधस्यानुभाविकतया जन्यत्वाभावबोधकतापि तादृशवाक्यस्योपगन्तव्येति जन्यत्वं पञ्चम्यर्थ इति । **जन्यज्ञानविषयस्येति** । जन्यत्वान्वयिप्रकृत्यर्थज्ञानं भ्रमभिन्नं ग्राह्यम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिभ्रमरूप ह्रदत्वादिज्ञानस्य पर्वतादौ वह्न्याद्यनुमापकत्वेऽपि पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादिप्रयोगस्यानापत्तिः, न वा पर्वतो वह्निमान् धूमात् न ह्रदत्वादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यद्यपि यत्किञ्चिद्विषयकभ्रमान्यत्वं भ्रमसाधारणं भ्रमसामान्यान्यत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्तत्प्रकारकसम्बन्धविशेषघटितत्वेनाननुगततया जगद्गतयावद्वस्तुभ्रमाणां तत्तद्वस्तुभ्रमत्वावच्छिन्नभेदकूटरूपमिति दुर्ज्ञेयम् । तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षकपरामर्शे प्रकारीभूता ये ये तत्तत्प्रकारकभ्रमभिन्नत्वमेव विशेषणं देयम् । यद्यपि धूमादिमत्यपि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यभावसत्त्वात् पर्वतादौ धूमादिप्रमायासंग्रहाय यत्सम्बन्धेन हेतुप्रकारकं ज्ञानं यत्र हेतुवाचकपदेन विवक्षितं तत्र तत्सम्बन्धावगाहितत्प्रकारकभ्रमान्यत्वं प्रतीयत इत्युपेयं तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेः यत्र हेतुत्वं तत्सम्बन्धेन तद्भ्रमाप्रसिद्ध्या तदन्यत्वं दुर्ग्रहम् । तथापि तत्र तादृशभ्रमान्यत्वप्रतीतिरेव न स्वीक्रियते अतो न दोषः । वस्तुतस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशे-

[दी] पञ्चम्यर्थः । एवंच हेतुमत्त्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । नच धूमा-दालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमात् धूमाद्वह्निमत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञायाम्, पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चाति-

---

व्याप्तानिरूपितत्व स्वप्रतियोगिनिष्ठत्व स्वावच्छिन्नत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन सम्बन्धविशिष्टान्यप्रकारताशालित्वमेवानुगतभ्रमत्वं सुवचम् अतो भ्रमाविषयतयैव प्रमेयत्वादि 1 वाच्यत्वादि ज्ञापकमिति भ्रमदशायां वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादिप्रयोगस्य तादृशप्रयोगाधीनबोधस्य वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञानस्यापि तद्भ्रमान्यत्वनैव पञ्चमीप्रकृत्यर्थता वाच्या सा चाप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति दूषणमनवकाशम्, निगमनस्थपञ्चम्याः लाक्षणिकत्वमुपसंहरति । **एवञ्चेति।** एवञ्च पञ्चम्या जन्यज्ञाप्यभावार्थकत्वसिद्धौ च **हेतुमत्त्वे।** जन्यत्वे । **ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति।** जन्यत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिति भावः। **नचेति** । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटितन्याये आलोकादेर्हेतुत्वे प्रकृतहेत्वन्वितार्थकपञ्चमीनिवेशनेनाव्याप्तिवारणसम्भवाद्धूमादिति हेत्वभिधानम् अत्र पञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषणमात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात् तादृशसाध्ये विशेषणीयोपस्थापितान्तानिशेषणव्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । **धूमाद्वह्निमत इति** । अत्र वह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि भानात् विवक्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपर्यन्तानिवेशस्यात्रैव व्यावृत्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशनिवेशनाय स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । **पर्वतो धूमाद्वह्निमानिति** । **तत्रत्यनिगमने** तस्माद्धूमाद्वह्निमानित्याकारके । अत्र च पञ्चम्यर्थविशिष्टवह्नित्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्ने पञ्चम्यर्थान्वयात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वानिवेशने नातिव्याप्तिः धूमाद्वह्निमतस्सधर्मेत्यादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयवह्निपदजन्योपस्थितिवशादन्वयः प्रथमवह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिज्ञाघटकपञ्चम्यर्थस्यान्वयात्प.

व्याप्तिः । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापित प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्त लाक्षणिकपदघटकत्ववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु । अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवे लक्षणाविरहादिति । तन्न । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायां उदाहरणादिप्रयोगः ।

क्षान्वितसाध्यान्वित स्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात्साध्ये प्रकृतपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वं निवेशितम् । यद्यपि उभयत्र वह्निपदेनैकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैतावताऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्न साध्यतावच्छेदविशिष्टसाध्यीयविशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकान्तार्थः । अतः पञ्चमीत्वमनिवेश्यं प्रयोजनाभावात् उपनयोपस्थापितपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकपञ्चम्यन्तत्वपदमादायाननुषङ्गपक्षेऽपि निगमनेऽतिव्याप्तेर्वारणं लाक्षणिकपदप्रयोजनं अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपदं मुख्यार्थपरमेव पञ्चम्यर्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाबीजभूतान्वयानुपपत्तिविरहादित्यभिमानिनामुक्तलक्षणेऽव्याप्तिशङ्कामुद्धर्तुमुपन्यस्यति । **यत्त्विति** । शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेन समं पञ्चम्यर्थान्वयसम्भवेऽप्यनुमितिजनकज्ञानविषयतयोपस्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयतःनिर्वाहकव्याप्त्याकांक्षया यो ज्ञानवान् स आत्मेत्युदाहरणादि प्रयोगसम्भव इति ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वामिति समाधत्ते । **तन्नेत्यादिना** । **यद्विषयकज्ञानस्य** यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य **हेतुत्वं** अनुमिति जनकत्वम् । **तस्यव्याप्त्यादिजिज्ञासायाम्** । तुल्यवित्तिवेद्यतया अर्थतो वा तत्र प्रतीतानुमापकज्ञानविषयताः निर्वाहकाकांक्षायामित्यर्थः । **उदाहरणादिप्रयोगः** । उदाहरणोपनयाभ्यां तन्निष्ठव्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शनम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानपदतात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञान-

[दी] न चेह ज्ञानविषयकत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम्। अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात्। केचित्तु। पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्यभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावय-

---

त्वावच्छिन्नपरत्वमक्षतमेवेति पूर्वोपदर्शितमुख्यार्थतात्पर्यराहित्यरूपं लाक्षणिकत्वं नोपपद्यत इति। तथापि शक्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नतात्पर्यकत्वमेव लाक्षणिकत्वमतो न दोषः। न शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापकत्वबोधेऽपि तन्निर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुगत्या तादृशज्ञानविषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह—। **अन्यथेति**। जनकज्ञानविषयतयाऽप्रतीतेऽपि ज्ञाने वास्तवतादृशविषयतां पुरस्कृत्य व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरप्यात्मत्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र यस्सुखी स आत्मेत्युदाहरणप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः। तथाच सुखादौ व्याप्त्यादिप्रदर्शनेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनिर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्यन्तालाभादाकांक्षाया अपूरणात् यथा सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथैवैतन्मते ज्ञानेऽपि न तत्प्रदर्शनमुपपद्यत इति भावः। उक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कुर्वतां मतमाह। **केचित्त्विति। पञ्चम्यन्तेति**। कस्याश्चित् प्रतिज्ञायाः पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वेऽपि धूमज्ञानज्ञाप्यालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया व्यभिचारेणावयवतावच्छेदकं प्रतिज्ञात्वं पक्षादिभेदेन भिन्नमपि न तादृशपदवत्त्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। तादृशावच्छेदकं हेतुत्व दुर्वचं सुवचत्वे तदेव लक्षणमित्यन्यथा परिष्कुरुते। **तादृशेति। तादृशपदम्**। पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम्। प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदाघटितस्यापि प्रतिज्ञादेस्सत्त्वेन तादृशपदवत्त्वव्यभिचारीति तच्छून्यत्वाभावान्न प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः। तादृशपदवत्त्वव्यभिचारिमेयत्वादिशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽवयवतावच्छेदकेति। अत्र प्रतिज्ञात्वहेतुत्वसाधारणस्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभावात् प्रतिज्ञात्वादिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्वं निवेश्यम् तथाच हेतुत्वव्यावर्तनायोपात्तं तादृशपदवत्त्वव्यभिचारित्वविशेषणमनर्थकम्। यदि चं प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादि-

व्याप्तिः । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापित प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्त लाक्षणिकपदवद्वचनवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु । अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवे लक्षणाविरहादिति । तन्न । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायां उदाहरणादिप्रयोगः ।

क्षान्वितसाध्यान्वित स्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात्साध्ये प्रकृतपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वं निवेशितम् । यद्यपि उभयत्र वह्निपदेनैकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैतावताऽप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्न साध्यतावच्छेदविशिष्टसाध्यीयविशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकान्तार्थः । अतः पञ्चमीत्वमनिवेश्यं प्रयोजनाभावात् उपनयोपस्थापितपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकपञ्चम्यन्तत्वपदमादायाननुषङ्गपक्षेऽपि निगमनेऽतिव्याप्तेर्वारणं लाक्षणिकपदप्रयोजनं अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपदं मुख्यार्थपरमेव पञ्चम्यर्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाबीजभूतान्वयानुपपत्तिविरहादित्यभिमानिनामुक्तलक्षणेऽव्याप्तिशङ्कामु द्धर्तुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेन समं पञ्चम्यर्थान्वयसम्भवेऽप्यनुमितिजनकज्ञानविषयतयोपस्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयतःनिर्वाहकव्याप्त्याकांक्षया यो ज्ञानवान् स आत्मेत्युदाहरणादि प्रयोगसम्भव इति ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वामिति समाधत्ते । **तन्नेत्यादिना** । **यद्विषयकज्ञानस्य** यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य **हेतुत्वं** अनुमिति जनकत्वम् । **तस्यव्याप्त्यादिजिज्ञासायाम्** । तुल्यवित्तिवेद्यतया अर्थतो वा तत्र प्रतीतानुमापकज्ञानविषयताः निर्वाहकाकांक्षायामित्यर्थः । **उदाहरणादिप्रयोगः** । उदाहरणोपनयाभ्यां तन्निष्ठव्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शनम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानपदतात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञान-

[दी] न चेह ज्ञानविषयकत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम्। अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात्। केचित्तु। पञ्चम्यन्तलाक्षणिक पदवत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्यभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावय-

---

त्वावच्छिन्नपरत्वमक्षतमेवेति पूर्वोपदर्शितमुख्यार्थतात्पर्याराहित्यरूपं लाक्षणिकत्वं नोपपद्यत इति। तथापि शक्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नतात्पर्यकत्वमेव लाक्षणिकत्वमतो न दोषः। न शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापकत्वबोधेऽपि तत्तन्निर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुगत्या तादृशज्ञानविषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह—। **अन्यथेति** । जनकज्ञानविषयतयाऽप्रतीतेऽपि ज्ञाने वास्तवतादृशविषयतां पुरस्कृत्य व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरप्यात्मत्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र यस्सुखी स आत्मेत्युदाहरणप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः। तथाच सुखादौ व्याप्त्यादिप्रदर्शनेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनिर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्यन्ताकाभादाकांक्षाया अपूरणात् यथा सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथैवैतन्मते ज्ञानेऽपि न तत्प्रदर्शनमुपपद्यत इति भावः। उक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कुर्वतां मतमाह । **केचित्त्विति**। **पञ्चम्यन्तेति** । कस्याश्चित् प्रतिज्ञायाः पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वेऽपि धूमज्ञानज्ञाप्यालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया व्यभिचारेणावयवतावच्छेदकं प्रतिज्ञात्वं पक्षादिभेदेन भिन्नमपि न तादृशपदवत्त्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः। तादृशावच्छेदकं हेतुत्व दुर्वचं सुवचत्वे तदेव लाक्षणमित्यन्यथा परिष्कुरुते। **तादृशेति** । **तादृशपदम्** । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् । प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदाघटितस्यापि प्रतिज्ञादेस्सत्त्वेन तादृशपदवत्त्वव्यभिचारीति तच्छून्यत्वाभावान्न प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः । तादृशपदवत्त्वव्यभिचारिमेयत्वादिशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽवयवतावच्छेदकेति । अत्र प्रतिज्ञात्वहेतुत्वसाधारणस्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभावात् प्रतिज्ञात्वादिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्वं निवेश्यम् तथाच हेतुत्वव्यावर्तनायोपात्तं तादृशपदवत्त्वव्यभिचारित्वविशेषणमनर्थकम् । यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादि-

[वी] यत्वं वा निवक्षितमित्याहुः। नव्यास्तु पञ्चम्याः ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणयैवो-पपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा। आकांक्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेपि

साधारणं प्रतिज्ञात्वादिपञ्चम्यन्तहेतुपदार्थतावच्छेदकत्वं तदा तत्र हेतुत्वमप्रवेशे तत्पञ्चम्यर्थस्य दुर्वचत्वात् सुवचत्वे तदेवास्तु लक्षणम्। अन्य-लभ्यत्वे हेतुत्वमन्तर्भाव्य तत्प्रयुक्ते विशेषणान्तरदानं च प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनायुक्तमित्यस्वरसः— पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमतां धूमादित्यादि वाक्यस्थधूमादिपदस्य ज्ञाने लक्षणां स्वातन्त्र्येण दूषयति। नव्यास्त्विति। ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणयेति। ज्ञाप्यत्वलक्षणाया अवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञा-नांशस्याप्यधिकस्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादिज्ञान ज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थः। न प्रातिपदिके। न पञ्चमीप्रकृतिधूमादिपदे। नन्वेवं ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थैकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्यान्वयायोगात् धूमा-दिज्ञानालाभः। नच ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तन्घटकरूपतदेकदेशे कथं धूमादिपदार्थतज्ज्ञानान्वयसम्भव इति वाच्यम्। चैत्रस्य पुत्रो घटादन्य-इत्यादौ ससम्बन्धिपदार्थैकदेशे जन्यत्वादौ पदार्थान्तरस्यान्वयदर्शनान्नि-ष्प्रतियोगिक एव पदार्थैकदेशे इतरान्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात्। नच स्वतन्त्रो-पस्थित एव पदार्थे इतरान्वयजिज्ञासा जायते नत्वितरविशेषणतयोपस्थिते अत एव गौर्नित्येत्यादौ स्वतन्त्रगोत्वाद्युपस्थितये लक्षणेष्यत साकांक्षाद्वि-रह एव पदार्थान्तरस्य पदार्थैकदेशेऽनन्वये बीजं नच सप्रतियोगिनिष्प्र-तियोगिकैकदेशसाधारण इति वाच्यम्। फलानुरोधेन सप्रतियोगिकपदार्थे विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिजिज्ञासा जायत इति कल्पनात्। नच ज्ञा-नादिसविषयकपदार्थेऽपि तथोपस्थिते विषयविशेषजिज्ञासा जायत इति युज्यते कल्पनामायादित्याशङ्क्य सविषयककृतिदृष्टान्तेन पदार्थैकदेशे ज्ञानेऽपि वि-षयाकांक्षां व्यवस्थापयति। आकांक्षावैचित्र्याच्चेति। कुत्रचित्स्वत-न्त्रोपस्थित एवेतराकांक्षा कुत्रचिद्विशेषणतयाऽप्युपस्थिते कस्यचिदाकांक्षे-

[दी] ज्ञाने प्रातिपदिकार्थो विषयित्वेनान्वेति कर्तृकृतीवकृतौ धात्वर्थः ।

ति विषयस्वभावाधीनतयाऽऽकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृतीवेति । वक्तेत्यादौ तृजाद्यर्थकर्त्रर्थैकदेशे कृतौ यथा विषयत्वेन पाकादिक्रियाऽन्वेतीत्यर्थः । इदंतु बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शाब्दधीहेतुत्वं अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधोदयान्मणिकृता निराकृतं तथाचाकांक्षाविरहः पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरानन्वये न बीजम् । गौर्नित्येत्यादौ पदार्थैकदेशे गोत्वे नित्यादिपदार्थभेदान्वयबोधप्रयोजकायास्समानविभक्तिकतत्पदसमभिव्याहाररूपाया आकांक्षाया अक्षतत्वादतः पदाधीनायास्स्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्थान्तरस्य तत्रान्वयबोधे हेतुता वाच्या । एवंच ज्ञानविशिष्टार्थकात्मादिपदघटितादात्मा न द्रव्यमित्यादिवाक्यात्पदार्थैकदेशे ज्ञाने द्रव्यभेदान्वयवारणाय दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिवाक्यात्पदार्थैकदेशजन्यत्वादौ दण्डजन्यभेदान्वयबोधवारणाय च कल्पनीये ज्ञानाद्यंशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितिहेतुत्वे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयतायां विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं विशेषणं देयम् । वस्तुतो ज्ञानादिविषयकशाब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्हेतुत्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थितिप्रकृतिजन्यधूमाद्युपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितशाब्दसामग्र्याः पदार्थैकदेशे ज्ञानादौ विषयतादिसम्बन्धेन धूमादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाधकाभावः तादृशसामग्र्यां स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेरनन्तर्भावात्तादृशोपस्थितेर्ज्ञानादौ द्रव्यभेदान्वयबोधप्रयोजकसामग्र्यान्तरेष्वेव निवेशात् । नचैवं स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्व्यभिचारेण हेतुत्वमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । यतो यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्तराकांक्षा गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिः गृहीता तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्तदानुपूर्वीविशेषरूपपदविशेषत्वप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या तथा सति तद्धर्मप्रकाराकांक्षादिग्रहस्य तद्धर्मप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदाधीनोपस्थितेश्च परस्परसहकारेणैव फलजनकत्वोपगमेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तथाच नानानुपूर्वी

[दी] यद्धर्मविशिष्टश्च हेतुःप्रयुज्यते आकांक्षादिवशात्तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यते अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति प्राहुः ।

प्रकारकपदज्ञानजन्योपस्थितीनामेकविषशाब्दबोधे विभिन्नरूपेण हेतुतया व्यभिचार आवश्यक इति तद्वारणवर्त्मनैव दर्शितव्यभिचारस्य वारणमिति । एतेन जन्यत्वांशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रजन्यत्वोपस्थितेः कार्यकारणभावे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयताया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमुभयवादिसिद्धम् अन्यथा औपगव इत्यादौ तद्धितार्थापत्यैकदेशजन्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तेर्ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोपस्थितिजन्यतावच्छेदकघटकज्ञानविषयतानिरूपितेतरविषयतायां विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमधिकमिति प्रत्युक्तम् । तदनिवेशेऽप्युपदर्शितरीत्या सामञ्जस्यात् । वैयाकरण इत्यादौ तदधीते तद्वेदेत्यनेन विहिततद्धितार्थस्य वेत्तुरेकदेशज्ञाने विषयतया प्रकृत्यर्थस्यान्वयोपपत्तये उक्तस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशस्य सर्वमत एवावश्यकत्वाच्चेति । प्रकृतेर्मुख्यार्थपरत्वे युक्त्यन्तरमाह । **यद्धर्मविशिष्टश्चेति** । यद्धर्मविशिष्टः पञ्चमीप्रकृत्यर्थः तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यत इति ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते तद्धर्मविशिष्टस्यैव पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वबोधलाभादिति भावः । **अन्यथा** । पञ्चम्या ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थज्ञाने विषयत्वेन विशेषणतामवलम्ब्य विषये व्याप्त्युपदर्शनसङ्गमने । **यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपीति** । तत्रापि शक्त्युपस्थितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकतान्वयेन धूमादेः ज्ञापकज्ञानविषयत्वलाभेन धूमादौ व्याप्यत्वदर्शनं स्यात् अस्मन्मते च ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थतया धूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्वं प्रतीयते न तु ज्ञानज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति । नच पञ्चम्याः केवलज्ञाप्यत्वार्थमतेऽप्युक्तस्थले ज्ञानपदस्य लक्ष्यार्थे ज्ञानविषयकज्ञान एव तात्पर्यात् न धूमज्ञाने मुख्येऽप्यर्थे ज्ञापकता

लाभ इति न धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम्। मुख्यार्थपरत्वे बाधकविरहेण तत्तात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात्। नवा यत्र पदे अर्थान्तरे निरूढलक्षणाशक्त्युपस्थापितार्थस्तेन न बोध्यते, तद्बोधौपयिकाकांक्षाविसामग्रीकाले तद्बोधस्य दुर्वारत्वात्। अथ तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन तत्रापि कस्यचित्कदाचित्तात्पर्यं सम्भवतु तथापि तत्रानादितात्पर्यविरहात् न तत्तात्पर्येण न्यायान्तर्गतपदप्रयोगसम्भव इति चेत्। मा भून्मुख्यार्थतात्पर्यकज्ञानपदघटितयथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, तथापि ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायानन्तर्गतमुख्यार्थपरज्ञानपदघटित यथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यस्य धूमादौ व्याप्त्याकांक्षाप्रयोजकधीजनकत्वं दुर्वारमेव तच्चानुभवविरुद्धम्। नच ज्ञानज्ञाप्यत्वे पञ्चम्याः लक्षणापक्षेऽपि केवलज्ञाप्यत्वे स्वारसिकलक्षणयोपस्थिते धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधसम्भवादुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः तत्रेष्टापत्तौ च प्रकृतेऽपीष्टापत्तिसम्भव इति वाच्यम्। स्वारसिकलक्षणया पञ्चम्युपस्थितविषयत्वरूपार्थान्तर इव तादृशज्ञाप्यत्वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षया मयाऽनभ्युपगमात्, धूमादिज्ञानादित्यतो धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वाबोधनादिति भावः। यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोपस्थितधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानज्ञाने ज्ञापकताभाने ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूमज्ञान इव तद्विषये धूमेऽपि भासत इति प्रकृतेर्लाक्षणिकतामते तत्र धूमे व्याप्त्याकांक्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयवर्णनम्। तदसत्। तत्रापि स्वमतेऽपि तद्दोषस्य दुर्वारत्वात् पञ्चम्यर्थैकदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषय विशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापकज्ञानविषयबोधस्य दुर्वारत्वात्। नच तथापि पञ्चमीप्रकृत्यधीनोपस्थितिविशेष्यत्वं यस्य तस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्यत इति नियमस्य स्वयमुपगमात् न स्वमते दर्शितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तत्र धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षासम्भवे तादृशनियममनुरुध्य व्याप्त्याद्युपदर्शनस्यानपवादात्। वस्तुतो लिङ्गज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चम्यर्थे वाऽन्तर्भवतु यथापि धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव विषयता तस्य व्या-

[दी] इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति,

स्तिपक्षधर्मतानिर्वाह्येति तदाकांक्षया तत्रैव व्याप्त्याद्युपदर्शनं तद्ज्ञानविशेषण धूमे च तादृशविषयतावच्छेदकत्वरूपविषयतैव सा च न तत्र व्याप्त्यादिनिर्वाह्या अतो न तत्र तदाकांक्षेति धूमादित्यादिप्रयोगे धूमत्वादाविव धूमज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्त्यादेर्नोपदर्शनमिति ।

॥ इति गदाधरीये हेतुग्रन्थ ॥

मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनि प्रतिज्ञाद्यवयवलक्षणानि स्वयमाह । **इतरान्वितेति** । प्रथमसत्यन्तस्य हेतूपनयनिगमनसाधारणस्योदाहरणव्यावर्तनप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयिष्यते प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यादिना, इतरान्वितत्वं स्वभिन्नावयवार्थान्वितत्वं स्वाघटकपदोपस्थापितार्थान्वितत्वं वा । एवञ्चेतरावयवसहकारेण स्वाघटकपदसहकारेण वा बोधकत्वं समुदायार्थः । तेनोदाहरणबोध्यार्थप्रविष्टसाध्यादेः प्रतिज्ञादिजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्रिमं न्यायावयवत्वमिति सम्बध्यते । द्वितीयसत्यन्तं च हेतुनिगमनवारकं हेतुजन्ये तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनजन्ये च बोधे विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया विवक्षणीयविभक्त्यन्तपदार्थविशेष्यकत्वविरहाद्वह्निव्याप्यधूमवांश्चायं तस्माद्वह्निमानित्याद्युपनयनिगमनजन्यबोधे च विभक्त्यन्तपदमध्येऽन्तर्भूतेदम्पदमनुपाद्यन्तपदार्थयोर्विशेष्यतया अन्त्यभिन्ने स्वीयपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्त्यत्वञ्च स्वघटकपदेषु चरमत्वम् । उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्यमध्ये चरमत्वं तदुत्तरमप्यन्यवाक्यघटकपदसत्त्वादित्यतः स्वघटकत्वं पदविशेषणम् । एवंच निगमनघटकपदेषु यच्चरमं तदन्योपनयस्थेदंपदार्थविशेष्यकबोधं प्रत्युपनयसहकारेण स्वार्थबोधजनके निगमने तादात्म्येन द्रव्यादिसाध्यके इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ स्वघटकविभक्त्यन्तपदेषु यदन्त्यं सत्तादिपदं तदन्यविभक्त्यन्तप्रतिज्ञास्थद्रव्यादिपदार्थविशेष्यका-

[दी] स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति, अन्त्यपदवत्त्वे सति, स्वीयानन्त्यपदार्थ विशेष्यकान्वयबोधाजनकं यत्तदन्यत्वे च

न्वयबोधजनके हेतौ चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयत्वमन्त्यभिन्नपदविशेषणम् । अत्र स्वत्वपुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेशादननुगम इति प्रतियोगिनि स्वत्वं निवेश्य लक्षणान्तरमाह । अन्त्यपदवत्त्व इति । अत्राप्युदाहरणवारकं प्रथमसत्यन्तमनुषज्यते, द्वितीयसत्यन्तेन वैकल्पिकं सत्यन्तद्वयम्, धूमादित्यादि हेतौ विभक्त्यन्तान्त्यपदाप्रसिद्ध्या एकपदमात्रघटकतत्पदसाधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेऽप्यन्त्याभिन्नविभक्त्यन्तस्वीयपदाप्रसिद्ध्या स्वपदेनान्यस्यैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकशाब्दबोधाजनकं यत्तदन्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽन्त्यपदत्वे सतीति। अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदोत्तरपदाघटकं यत्स्वं तदन्यत्वं नतु स्वघटकपदोत्तरपदघटितत्वं लक्ष्यभूतप्रतिज्ञाव्यक्तीनां स्वपदेनोपादेयतया अननुगमतादवस्थ्यात् अन्त्यपदवतो हेतुविशेष्योपनयनिगमनयोस्तद्वतोस्स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकयोस्तदन्यत्वासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । न चोपनयघटकानन्त्यपदार्थहेतुमदादिविशेष्यकबोधजनकतदेकदेशमतुबन्तादेर्भेदस्य तद्घटितसमुदायात्मकोपनयादावसत्त्वात्तादृशबोधजनकं स्वं नोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशबोधजनकत्वं यादृशसमुदायवृत्ति तादृशसमुदायरूपस्वभिन्नत्वनिवेशेनाऽनतिप्रसङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तितादृशबोधजनकताया इदमाद्यन्तपदघटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्तपदसमुदायात्मकोपनयादेस्तादृशसमुदायात्मकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । तादृशसमुदायभिन्नत्वं च तद्वृत्तानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वमतस्समुदायघटकप्रत्येकसकलभागेषु समुदायभेदसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृश्येव रीतिरवयवान्तरभेदघटितलक्षणान्तरेऽपि बोध्या । तस्मात्पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमने स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्ये यदन्त्यं भिद्यतपदं तदन्यार्थविशेष्यकबोधजनकतया अतिव्याप्तिं अन्त्यभिन्नपदस्य विभक्त्यन्तरूपताविवक्षणेनं

[दी] सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम्। प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयनिगमनयोः स्वार्थौ परम्परमान्वितौ । न तूदाहरणस्य केनापि। पदं विभक्त्यन्तम्। तेन निगमने नातिव्याप्तिः ।

वारयति । **पदमिति । निगमन इति ।** निगमनपदमपि तस्मात्पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनविशेषपरम् , अन्त्यपदशरीरे वृत्तिमत्त्वरूपपदत्वानिवेशे पुनरुपनयनिगमनयोरेवातिव्याप्तिस्स्यात् उपनयघटकेदंपदनिगमनघटकमतुप्पदयोरन्ते तद्घटकविभक्तिसत्त्वेनान्त्यभिन्नत्वादतः तत्र विभक्त्यन्तपदमेव निवेश्यमिति भाव इति केचिद्व्याचक्षते । तन्न मनोरमम् । तथाहि । स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्ये यदन्त्यमित्यस्य कोऽर्थः, स्वघटकविभक्त्यन्तपदप्रागभावासमानकालीनविभक्त्यन्तपदमित्यर्थ इतिचेत् , उपनयादिस्थेदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदप्रागभावसमानकालीनतया तस्यान्त्यत्वनिर्वाहाय प्रथमं विभक्त्यन्त्यत्वं विशेषणमस्तु। चरमविभक्त्यन्तत्वविशेषणमनर्थकम् , तद्द्वयमिति चेत् -र्हि अनन्त्यत्वं स्वीयविभक्त्यन्तप्रागभावसमानकालीनत्वपर्यवसितं भिन्नाभिन्नत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यात् , एवं च तस्माद्भिद्यत इत्यादिनिगमनस्थारुथातपदस्यानन्त्यत्वमेव नास्तीति किमनन्त्यपदे विभक्त्यन्तत्वनिवेशनेनेति । वस्तुतस्तु तस्मान्नेतराणीत्यादौ निगमने विभक्त्यन्तेतरपदप्रागभावसमानकालीननञ्पदार्थविशेष्यकशाब्दबोधजनकेऽतिव्याप्तिरेव लक्षणस्थपदस्य विभक्त्यन्तपरतया वारिता । अथ नञ्पदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यन्ततया विभक्त्यन्तत्वविशेषणेन दुर्वारता । नच निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीक्रियते तदर्थेन विभक्त्यर्थानन्वयात् स्वराद्यव्ययार्थे च अनुसन्धीयमानलुप्तविभक्त्यर्थान्वयेन तादृशतादृशाव्ययोत्तरमेव विभक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञ्तत्पुरुषविधायकसूत्रसामर्थ्यादेव तेन सह समासो भविष्यतीति वाच्यम्। विभक्तेर्निपातार्थान्वितार्थबोधकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया साधुत्वाय विभक्तेरावश्यकत्वात् नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञिति तत्पुरुषविधायकसूत्रसामर्थ्येन तेन सह पदान्तरस्य तत्पुरुषसमर्थनेऽपि बहुव्रीहि-

[दी] प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमनवारणायोपस्थापितान्तम् ।

ऽव्ययीभावयोरनुपपत्तेश्च । सुबन्तत्वेऽपि समासाप्रविष्टप्रतियोगिपदार्थानुपरागेण नञोऽभावाबोधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न तेन सह द्वंद्व इति चेत् । सत्यम् । विभक्त्यन्तत्वमत्र शाब्दबोधौपयिकविभक्तिप्रकृतित्वं पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञास्थपर्वतादिपदोत्तरसुब्विभक्तेरर्थविशेषपरताविरहेऽप्यभेदान्वयबोधोपयोग्याकांक्षानिर्वाहकसमानविभक्तिकतासम्पादकत्वेन शाब्दबोधोपयोगिता नतु निपातोत्तरविभक्तेरिति नातिव्याप्तिः । अघटादिशब्देन यत्र प्रतिज्ञायां घटभिन्नादिरूपपक्षानिर्देशः तत्र नञादेर्निरुक्तविभक्त्यन्तताविरहेऽपि विशेष्यीभूतविशिष्टपक्षबोधकाघटादिपदस्य तादृशविभक्त्यन्तत्वाल्लक्षणसमन्वयः । यत्तु यादृशपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः श्रवणं तदेव विभक्त्यन्तपदेन विवक्षितम् दध्यादिपदोत्तरं प्रथमैकवचनाश्रुतावपि द्विवचनादिश्रुतेर्दधि द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञासंग्रह इति । तन्न । पक्षवाचकस्वरादिपदघटितप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । **निगमनवारणायेति** । इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमात्रनिवेशे उपनयार्थान्वितस्वार्थबोधकतया निगमनातिव्याप्तिस्स्यात्तद्वारणायेत्यर्थः । यद्यपीतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनस्येव प्रतिज्ञोपनययोरपि । तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन तद्वारणसम्भवान्निगमनमात्रकथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः पक्षएवान्वेतीति साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेश्यापि प्रायशो निगमनवारणसम्भवः । तथापि यत्र साध्यस्य प्रमेयत्वगोत्वाभावादेरेव पक्षता तत्रत्य निगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्वनिवेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम् । यथाश्रुते उपनयस्थपक्षवाचकदेश्पदस्य वस्तुगत्या अभेदेन पक्षसंपृक्तो यः पक्षस्तद्बोधकत्वेन, पाषाणमयः पर्वत इत्यादिवाक्यात् पाषाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-

संस्पृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्बोधकत्वेन च, तदुपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेर्वारणात् । तादृशपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितस्वप्रयोज्यस्वार्थविषयताकत्वम् । यथाश्रुते निगमनार्थान्वयिन एव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवाक्यस्थपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकनीलपर्वतपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वं फलितार्थः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे व्याप्यवत्त्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्थेदम्पदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादाय निगमन एवातिव्याप्तिस्स्यादिति तन्निवेशः । अथ तन्निवेशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उपनयस्थेदम्पदप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितनिगमनार्थविषयतानिरूपिता उपनयार्थस्य विशेष्यतैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । नच चरमविषयता प्रकारत्वरूपा विवक्षणीया अतो नायमतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवंसति प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षान्वितपञ्चम्यर्थे विशेष्यतयाऽन्वितं साध्यरूपार्थमादाय प्रतिज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तेः प्रमेयत्वमभिधेयमित्याद्यग्रिमग्रन्थानुत्थानात् । एवं प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तेरेकदेशार्थविषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिवेशनेन वारणेऽपि तत्रत्यनिगमनेऽभिधेयत्वव्याप्यप्रमेयत्ववांश्चायमित्युपनयार्थप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नान्विततादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वार्थान्वयबोधजनकेऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यत्र विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशे प्रमेयत्वमित्याद्यग्रिमग्रन्थानुत्थितेः पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य विशेष्यतयैव पक्षान्वयित्वेन प्रतिज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तेः । विशेषणतया किञ्चिदन्वितत्वनिवेशनैवोपपत्तेः प्रकृतपक्षानिवेशवैयर्थ्यापाताच्च । निगमनार्थविशेषणतया किञ्चिदन्विते ऽनन्वयेनातिव्याप्तेस्तदनिवेशेऽपि वारणसम्भवात् । मैवम् ।

शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वं निवेश्य दर्शितातिप्रसङ्गवारणसम्भ-
वात् । उपनयार्थव्याप्यविशिष्टपक्षान्वयिनो निगमनार्थस्य शुद्धपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नानन्वितत्वेन तदन्वितार्थकेऽप्युपनये शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नान्वितार्थकपदोपस्थापितार्थान्वितार्थकत्वविरहात् प्रमेयत्ववदभिधेयं प्रमेय-
त्वादित्यत्र व्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्था-
न्वयेन तदन्वितार्थकतया निगमने निरुक्तरूपविरहात् । एतेन पक्षसाध्ययो
रभेदस्थले निगमनार्थघटकसाध्यरूपपक्षान्वितेदम्पदार्थान्वितार्थकतया नि-
गमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः । यत्तु एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापरविशे-
ष्यता तत्र विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपविषयतयोर्भेदेन पक्षविषयतानिरूपित-
विषयतानिरूपितस्वार्थविषयतानिवेशे हेतुमात्र एव लक्षणानुपपत्तिः पक्ष-
विषयितानिरूपितसाध्यीयप्रकारतारूपविषयतया हेत्वर्थप्रकारताया निरू-
प्यनिरूपकभावविरहादतः पक्षविषयतानिरूपितविषयतावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितस्वार्थविषयतैव निवेशनीया एवञ्चोक्तरीत्या उपनयातिव्याप्ते-
र्नावकाशः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थनिष्ठप्रकारतारूपितविषयतायाः
पक्षविषयतानिरूपकतन्निष्ठविषयताया अभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहा-
देवं क्रमेण पक्षसाध्ययोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तेरपि नावतारः, एवं
हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तिरपि समाहिता, हेतुप्रकारतानिरूपि-
ताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपिताया इदमर्थनिष्ठविशेष्यतारूपविषयताया
भेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादिति । तन्न, एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापर
विशेष्यता तत्र विशेष्यताप्रकारतयोरभेदे बाधकाविरहेण लाघवेन तस्यैवोपग-
मात् न त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयस्य । यदि चैकविशेषणता-
पन्नस्यापरविशेष्यतास्थले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषवानित्यादि-
बुद्धेः पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिनिष्ठविशेष्यताशालित्वं दुर्वार-
मिति तस्याः पुरुषो न वा दण्ड इत्यादिसंशयविरोधितापत्तिः इति तद्भेद-
स्समूहालम्बनविषयतावैलक्षण्याय तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव च

[दी] प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृत्यर्थपक्षान्वितस्वार्थबोधक-पञ्चम्यन्तार्थान्वितः न प्रतिज्ञार्थः । अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-

---

स्वीक्रियत इति मन्यते , तदा हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनार्थधर्मितावच्छेदकहेतुप्रकारतानिरूपितायाः निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्च विशिष्टहेतुत्वावच्छिन्नाया इदम्पदार्थपक्षविशेष्यताया ऐक्ये हेतोर्हेतुधर्मितावच्छेदकतापत्तिरिति तत्रावच्छेद्यावच्छेदकाभावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीकरणीयतया तत्रातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वार्थैकदेशस्यापि स्वार्थत्वाभिमानमूलां प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिशङ्कां स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्त्यधिकरणविशिष्टार्थपरतां स्पष्टयन्निराकरोति । **प्रमेयत्वमिति । प्रतिज्ञार्थः ।** साध्यविशिष्टपक्षरूपः । **एकदेशार्थः** । साध्यमात्रम् । यद्यपि प्रमेयत्वमभिधेयम् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने हेतुभूतपक्षान्वितस्वार्थबोधकेदम्पदोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनेऽश्रुतमिति विशेषणतया पक्षान्वितत्वं विवक्षणीयमिति कथितस्थले पञ्चम्यर्थः पक्षेन विशेषणमित्यतोऽपि नोक्तप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिसम्भवः । तथापि निगमनार्थैकदेशस्य ज्ञाप्यत्वान्तभागस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽप्यतिप्रसङ्गवारणाय स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टपरताया आवश्यकत्वात् कथितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावेनाप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात्तत्कथनम् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावान्तरवाक्यार्थबोधो जन्यते ततश्च प्रतिज्ञास्थवह्न्यादिपदसहकारेण धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरित्याकारकस्वार्थनिष्ठबोधो जन्यते, ततस्समुदितप्रतिज्ञां सहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्टस्वार्थवैशिष्ट्यबोधश्च, प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकताघटितलक्षणत्रयमाह **स्वार्थेति** । प्रथमं तृतीयबोधघटितं द्वितीयं प्रथमबोधघटितं तृतीयंच द्वितीयबोधघटितं बोध्यम् । (तथाच तल्लक्षणत्रयस्य स्वत्वगर्भतया तादृशबोधविशेषणतया स्वत्वं प्रविष्टं तादृशबोधमादाय लक्षणानि सम्भवन्तीति भावः।)

[दी] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थविशिष्ट-बोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यवैशि-ष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति । इतरान्वितस्वार्था-बोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् । अन्वयव्याप्तिबोधकतत्त्वं व्यतिरेक-व्याप्तिबोधकतत्त्वं च विशेषलक्षणम् । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोध-जनकन्यायावयवत्वम् । स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं-चोपनयत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् ।

विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्यविषयबोधीयविशेषणावच्छेदकस्वार्थ-बोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि निगमनार्थैकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् ॥ विशेषणता-वच्छेदकताया अव्यावर्तकत्वात्स्वतात्पर्यविषयबोधीयत्वं तद्विशेषणम् । **विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेति** । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेदकस्वार्थ-प्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थविशि-ष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञानजननस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्क्रमयन् अवयवान्तराद्व्यावर्तयति। **एकवाक्यतयेत्यादिना— इतरोपस्थापितेति** । स्वाघटकपदोप-स्थापितेत्यर्थः । स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमतो निगमनजन्यप्रति-पत्तिविशेष्ये मतुबाद्यर्थे तद्घटकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य निगमनस्य वारणायोपस्थापितान्तम् । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थप्रकारकस्वार्थ-विषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थांशे इतरप्रकारकत्वेन च बोधस्य निवेशाद्भेदः । **अवयवार्थेति** । अवयवजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनका-वयवत्वमर्थः । सर्वेषामेव वाक्यानां स्वार्थघटकविशेष्यांशे स्वार्थघटकार्थान्तरप्रकारकबोधजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वार्थ

ः ।

[म] हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा। अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात्। तथैवाकांक्षानिवृत्तेः। अनुमितिहेतुज्ञानकरणधूमवत्त्वादिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये। जातिं विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वम्। वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे। अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजक ज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयिहेतुत्वम्। एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपात् व्यतिरेकिहेतुत्वम्। अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम्। यद्वा पक्षसपक्षसतोविवक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि। अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयि। यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञान

[दी] हेत्वर्थश्च न प्रतिज्ञार्थे विशेषणत्वेनान्वेति। किन्तु तदेकदेशार्थे इत्युक्तप्रायम्॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय भट्टाचार्यतार्किकशिरोमणि रघुनाथकविविरचितायां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायामनुमानदीधित्यपराख्याया मवयव-ग्रन्थस्सम्पूर्णः।

प्रकारेति प्रतिज्ञार्थघटकसाध्यरूपविशेषणे हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि विशेष्ये पक्षे तदनन्वयात् प्रतिज्ञायां नोपनयनलक्षणातिव्याप्तिः। नवा हेतौ निगमनलक्षणातिव्याप्तिः उपनयलक्षणे स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष्यपरत्वादित्याह। हेत्वर्थश्चेत्यादिना। उक्तप्रायमिति। पूर्वं हेत्वर्थैकदेशे पञ्चम्यर्थस्यैकदेशार्थमात्रान्वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य तथात्वमिति विशेषात्प्रायमिति।

इति गदाधरीये दीधितिप्रतिज्ञादिलक्षणानि॥

[म]कारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यम् । नतु धूमवत्वादिति । मतुपो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् इत्यपार्थकम् । विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्य अनन्वयादिति केचित् । तन्न । सति सप्तमीबलात्सामान्यवत्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्यच सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टहेतुत्वान्वयात् । तथैव व्युत्पत्तेः । न ह्ययमर्थोऽस्माभिरवगम्यत इति ।

इति तत्वचिन्तामणौ हेतुग्रन्थः ॥

शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति हेतुप्रयोगे हेतुघटकदळयोः प्रत्येकं व्यभिचारितया भेदेन नामार्थयोस्तयोरेकांशे अपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतुत्वान्वयासम्भवेन विशेष्यविशेषणभावानापन्नयोर्मिळितयोर्हेतुत्वान्वयो वाच्यः, सोऽपि न सम्भवति सामान्यवत्त्वादेस्सप्तम्यन्तपदोपस्थाप्यस्य हेतुत्वार्थकपञ्चमी प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति केषाञ्चित्पूर्वपक्षं समाधातुमुपन्यस्यति । मूले हेतुग्रन्थे **सामान्यवत्त्व इति** । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणत्वाविशेषणत्वासम्भवेऽपि सप्तम्यन्तार्थस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशेषणावच्छिन्ने बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवान्नापार्थकतेत्याह— **तन्नेति** । **सामान्यवत्त्वस्येति** । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणीभवत्सामानाधिकरण्यप्रतियोगितयोपस्थापितावित्यर्थः । अथ सामानाधिकरण्ये सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत्, सतीत्यस्य वा कोऽर्थ इति चन्न "यस्य च भावेन भावलक्षण" मिति सूत्रानुशिष्टसप्तम्याः गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यथा गोदोहनादिसमानकालीनत्वं गमनादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्ययनात् । नच

तादृशसप्तम्याः क्रियासमानकालीनत्वव्रक्रियासमानदेशत्वस्य कदाचित्क्रियायां न प्रत्यायनसम्भवः यस्य क्रियया अन्यस्य क्रिया लक्ष्यते विशेष्यते यद्वाचकपदसमभिव्याहृतकृदन्तपदोपस्थापितक्रिया समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन क्रियान्तरविशेषणमिति यावत् तद्वाचकपदात्सप्तमीत्यर्थकत्वात्तादृशसूत्रस्य क्रियासमानकालीनत्वादौ क्रियान्तरविशेषणतया विवक्षिते तादृशसूत्रेण सप्तमीविधानात् सप्तमीप्रकृत्यर्थनिरूपितसामानाधिकरण्यादेरपरनामार्थविशेषणतया विशेषणे सप्तम्यनुशासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षत्वे कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा गोषु दुह्यमानास्वागत इत्यादौ गोपदोत्तरसप्तम्यास्समभिव्याहृतक्रियादोहनरूपार्थः तत्र समभिव्याहृतकृदन्तार्थान्वितप्रकृत्यर्थस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः तस्याश्च समानकालीनत्वसम्बन्धेन क्रियान्तरेऽन्वय इति तत्र दुह्यमानगोकर्मकदोहनसमानकालीनत्वलाभस्तथा प्रकृतेऽपि शतृप्रकृत्यसिधातोराधारत्वमर्थः अत्रास्ति घटक इत्यादावेतद्देशनिष्ठाधारताप्रतियोगी घट इत्यादिप्रतीतेः, अत्र चाधारत्वरूपक्रियायां सामान्यवत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वयः आधारतायाः प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्वसंबन्धेनान्वयः प्रत्यक्षत्वे सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभसम्भवात् । भावलक्षणमिति भावशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वात्प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वविरहेऽपि क्षतिविरहात् । सत इत्यस्याध्याहारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य समानदेशतालाभेन सामञ्जस्यात् । कुत्रचित्समानकालीनत्वं क्रियायास्सम्बन्धः कुत्रचित्समानदेशत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । यत्र समभिव्याहृतकृत्प्रत्ययस्य वर्तमानत्वेऽपि तात्पर्यं तत्र समानकालीनत्वं यत्र च न तद्विवक्षणं तत्र समानदेशत्वं सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृते च वर्तमानत्वाविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्तमानत्वाविवक्षायामपि विरोधिकालाविवक्षायां लटः साधुत्वात् यत्र चातीतत्वमनागतत्वं वा कृतौ विवक्षितं दुग्धासु दोग्धव्यास्वित्यादौ तत्रोत्तरत्वं पूर्वत्वं वा सम्बन्ध इति दोहनोत्तरत्वादिकमेव प्रतीयते नतु समानकालीनत्वमित्यवधेयम् ।

[म] हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायां व्याप्ति-पक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात्तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामान्यलक्षणं—साध्यसाधनसम्बन्धबोधजनकत्वम् । साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधजनकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न । दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वात् । यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् । उपनयातिव्याप्तेः । अत एवोपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकत्वविशेषितं वि-

(ग) ननूदाहरणे यत्तदोर्द्विरुक्तिप्रयोजिकायाः महानसत्वमहानसान्यत्वादिना वक्तुर्यावत्साधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छारूपवीप्सायाः किं प्रयोजनं न हि साधनस्य यावदधिकरणं साध्यवत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुर्येन यत्पदे वीप्सां विना यावद्धूमाधिकरणानुपस्थापनेन तत्पदेन तावदधिकरणानां परामर्शासम्भवात्सकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति यत्तत्पदात्तावदधिकरणबोधो वीप्साप्रयोजनं भवेत्, न च व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा वीप्सा तस्याश्चानुमित्यौपयिकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम्, व्याप्तेश्च पदार्थवाक्यार्थत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्प्रत्ययस्यायोगात् मानसबोधे च वक्त्रभिप्रायानुपयोगात् यदि च तत्पदसमभिव्याहृतवह्न्यादिपदस्य धूमव्यापकताविशिष्टवह्न्यादिलाक्षणिकतया धूमादौ वह्निव्याप्तिलाभ इत्युच्यते तदा यत्पदे द्विरुक्तिं विनापि तल्लाभसम्भवात्

[म]शेषलक्षणद्वयमित्यन्ये। अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा" माहुः ॥ यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा॥ केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारता"

(ग)द्विरुक्तिवैयर्थ्यमित्याक्षेपे प्राचीनसमाधानमुपन्यस्यति। अत्र चेति । उदाहरणस्थयत्पदे चेत्यर्थः। व्यभिचारवारणायेति । वीप्सामुद्दिश्य मानसव्याप्तिज्ञानविरोधिव्यभिचारधीवारणप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । यावद्धेत्वधिकरणे साध्यवत्त्वनिश्चये तेन विपरीतनिश्चयात्मकत्वेन साधनाधिकरणे साध्याभाववत्त्वरूपव्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धक इति भावः। नन्वेवं वाच्यत्वादिसाध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वं गृहीतं अयमेतद्भिन्नः एतद्वृत्तियावद्धर्मवत्त्वादित्यत्र च हेतावेकमात्रवृत्तित्वं गृहीतं तत्र हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहादेव मानसी व्याप्तिधीस्सम्भवति प्रथमेऽभावे साध्यीयत्वाग्रहेण द्वितीये साध्याभाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणान्तरे हेतोरग्रहेण व्यभिचारग्रहासम्भवादित्युभयसिद्धव्याप्तिकसाधकतानुमाने यथोदाहरणं न प्रयुज्यते तथात्र सामानाधिकरण्यलाभायोदाहरणप्रयोगेऽपि द्वितीयत्पदं न प्रयुज्यत इत्यत्रेष्टापत्तिमाह । यत्र चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरनपेक्षितेति स्वमतमाह— वीप्सायामपीति । अयमाशयः। द्वितीयत्पदप्रयोगेपि सकलसाधनाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारतादवस्थ्याद्व्यभिचारधियोऽनिवृत्तिः तत्परत्वग्रहापेक्षायांच यद्योगसामर्थ्याभ्यां साधननिष्ठव्याप्तितात्पर्यमेव गृह्यतां तत एव लक्षणया व्याप्तिशाब्दबोधसम्भवात् तत्र व्यभिचारशङ्काया अविरोधित्वात् यावत्साधनवति साध्यवत्त्वबोधाय द्विर्वचनमनर्थकमेव। अतएव यत्रैवं तत्रैवमिति प्राचामुदाहरणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते, आवश्यकश्च व्याप्तेः शाब्दबोधः अन्यथा समानप्रकारतामपुरस्कृत्य विपरीतधियो विरोधितायाः दुष्कल्प्यतया महानसत्वादिना सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधेऽपि धूमवत्त्वप्रकारेण तत्र तत्रैव साध्याभावशङ्काया अनुच्छेदेन मानसव्याप्तिग्रहसम्भवात्, एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेनैकरूपेण विभिन्नरूपेण वा सकलधूमाधिकरणोपस्थिति-

[म] द्वयस्थमिति तु वयम् । वीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि ।

सम्भवात् तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यमपि दुर्वचम् । न च सकृदुच्चरितेत्यादि व्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदान्नानेकाधिकरणबोधस्सम्भवतीति वाच्यम् । सकृदुच्चारितस्य नानाशक्त्याऽबोधकतायामेव व्युत्पत्तेः सर्वनाम्नाञ्च बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषु शक्तेरैक्येन व्युत्पत्तेरविरोधात् । अन्यथा द्विरुक्तिस्थले एकस्यैव पदद्वयरूपादेशस्थानतया पदभेदविरहेण द्विरुक्तावपि नानार्थबोधानुपपत्तेः । कथञ्चिदर्थद्वयबोधकत्वनिर्वाहेऽपि भूयोऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति । अथ द्विरुक्तस्थल एव व्याप्तौ निरूढलक्षणा, अत एव यत्पदप्रयोगेऽपि वादिवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेण न व्याप्तिबोधनिर्वाहः । वस्तुतो व्याप्तिगोचरशाब्दबोधानुरोधेन चेदुदाहरणप्रयोगः तदोपनयवद्व्याप्यपदेनैवोदाहरणेऽपि व्याप्तिबोधनं युज्यत इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय यो यो धूमवानित्युदाहरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया अवश्यकतयाऽद्विरुक्तयत्पदस्य तत्परत्वानियमेन तत्परत्वसम्पादनार्थं द्विरुक्तेरावश्यकता । एवं नित्यवीप्सयोरिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य नित्यतया सकलधूमाद्यधिकरणपरत्वे यत्पदस्य द्विरुक्तस्य साधुत्वमेव न स्यादित्यतो द्विरुक्तेरावश्यकता इत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिमभ्युपेत्य तत्पदे द्विरुक्तिं खण्डयति । **वीप्सा चेति** । द्विरुक्तिनियमोऽपि कदाचिद्यत्पद एव न तु तत्पदेऽपीत्यर्थः । सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति नार्थः । * विवर्णभावं स स भूमिपाल इत्यादौ छन्दोनुरोधादिना द्विरुक्तिदर्शनात् । न्याय्ये तु प्रयोज्यमानेऽधिकस्यान्याय्यतया साधुत्वेऽपि न तत्र द्विरुक्तिः सकलधर्मिप्रत्यायनेच्छारूपवीप्सासत्वेऽप्यद्विरुक्ततत्पदस्य साधुतासम्भवः महाकविप्रयोगदर्शनात् , एतदपि स्पष्टयितुं भवभूतीनां (भवभूतिनाम्ना:) तथा प्रयोगो दर्शयिष्यते, द्विरुक्तयत्पदबोधित[illegible]नाधर्मिणामेकेन तत्पदेन परामर्शायोग इत्याशङ्कां निरस्यति ।

विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शात् बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः। यथा यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्म" इत्यत्र। इदं च साध्यसाधनोभयाश्रयविकलानुपदर्शितान्वयविपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदाभासरूपमिति।

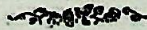
* इति तत्त्वचिन्तामणावुदाहरणग्रन्थः *

विरूपेति। महानसत्वमहानसान्यत्वादिना विभिन्नप्रकारेणेत्यर्थः। **तत्पदेन परामर्शात्।** तत्पदेन परामर्शसम्भवात्। तत्पदस्य परामर्शकतायाम्, व्युत्पत्तिविरोधे द्विरुक्तयत्पदेनापि तावद्धर्मिबोधासम्भवात् व्युत्पत्तिविरोध एव न कथमित्याकांक्षायामाह। **बुद्धिस्थवाचकत्वादिति** बुद्धिप्रकारावच्छिन्नेषु सर्वेष्वेकशक्तेरित्यर्थः। व्युत्पत्त्यविरोधं दृष्टान्तेन द्रढयति। **यथेति।**

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां
युक्तिनिकरकल्लोलमालातारङ्गितकल्पनापयःपारावार
रूपिण्याम्—अनुमानदीधितिटिप्पण्याम्
अवयवग्रन्थः सम्पूर्णः ॥

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे-वर्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः। तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनय-त्वमिति सामान्यलक्षणम्। साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोध-कावयवत्वम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्ष-बोधकावयवत्वं च विशेषलक्षणद्वयम् । उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम्। तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्म-तावगाहिनो अवयवान्तरादलाभात्। तदनभ्युपगमेऽपि पक्ष-धर्मताया अलाभात्। न तु हेतुवचनादेव तदवगमः। तस्य को हेतुरित्याकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-रत्वात्। वादिवाक्यादेवाक्षेप इतिचेन्न। तदर्थस्यासिद्धत्वेन अनाक्षेपकत्वात्। अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वापेक्षे अव-यवान्तरविलयात्। प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेन्न। तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च । अन्यथा अवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणावुपनयग्रन्थः ।

उपनयानन्तरं निगमनम्। तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्श-प्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मताधीप्रयुक्तसाध्यधी-जनकवाक्यम् । नच व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम्। अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वयोर-लाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् अथाभिधानाभिधेययोः व्याप्ति-पक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसानेन अवयवान्तरा-णां निराकांक्षत्वम्। विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभा-त् अन्यथा निगमनेनापि तदवारणात् । न हि तद्विशेष-दर्शनमनादृत्यैव तन्निवर्तकम्। सिद्धनिर्देशतया वारयतीति चेन्न । स्वरूपमात्राभिधानात्साध्यत्वानुपस्थौ तस्मादिति

हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानेनानुत्पत्तिदर्शनात् । तद्भावाबोधने समीहितानिर्वाहात् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं नतु तद्बोधस्य मानाभावादसिद्धेश्चेति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इतिचेन्न। यदवगमे सति यन्न भवतितत्तदभावज्ञानंसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः । तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकांक्षिततत्त्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात्प्राक् । इह केचित् । यथा तस्मादिति सर्वसाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथेति सर्वसाम्ना सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे, प्रकारे सादृश्ये वा । आद्ये तथा चायमिति प्रक्रमात्तथेति हेतुमानित्यर्थस्यात । तथा चानन्वयः । न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः । सामान्येन पक्षस्याप्यन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् । तत्प्रकारान्वयः तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत एव न तृतीयोऽपि । अभेदानुमाने च अन्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्यान्वयाभावात् । बहूनां च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मादित्यत्र तु हेतुविभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने च विशिष्य सिद्धान्तादवगम्यते । पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्तनात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः । किन्तु न्यायाङ्गतया न्यायान्तर्गतत्वेनोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम् । कण्टकोद्धारस्य च सार्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानपरिच्छेदे अवयवग्रन्थस्सम्पूर्णः ।
